

פרק לו. שלום בחברה

קצ. איסור מריבה ומחלוקת

מסכת דרך ארץ אומרת: "גדול השלום, ושנואה המחלוקת"¹. רבינו יונה פוסק: "אמרו רבותינו זכרונם לברכה כל המחזיק במחלוקת עובר בלאו שנאמר 'ולא יהיה כקרח וכעדתו' "² כותב החזו"א: "כשמקהילים קהלות לקטטות, עוברים על 'לא תהי' כקרח', כשנוקמים בהם בהעדר הטבה עוברים משום 'לא תקום' "³.

כותב הגר"א: "ה' מיני ערב רב יש בישראל... בעלי מחלוקת הם גרועים מכולם והם נקראים עמלקים"⁴.

כותב הרב אלכסנדר זיסקינד: "אין לך דבר שיבלבל את האדם מעבודת הבורא ית"ש ויתעלה מכוונת התפלה ומבטול תורה, כמו המחלוקת..."⁵. כותב הארח מישרים: "ולא לבד שמריבה רעה מצד עצמה אלא שיש לחוש לה שתגרום עוד רעות אחרות... שתביא לידי כעס ולאונאת דברים ולהכאה ולשנאה ולנקימה ונטירה וכהנה דברים אסורים ומגונים"⁶.

הקפדה על קיום מצוות, ובמיוחד אלו שבין אדם לחברו,⁷ מחילה, נכוונות לפשרה,⁸ נכוונות לנהוג לפני משורת הדין והתרחקות גם ממחלוקות שבין אחרים⁹ הם צעדים הכרחיים למניעת מריבה ומחלוקת.

מריבה ומחלוקת אסורים אפילו לשם קיום מצוה. פוסק המגן אברהם: "ואין להתקוטט בעבור שום מצוה שהרי שנינו הצנועים מושכים את ידיהם מלחם הפנים"¹⁰. כותב המסילת ישרים: "ראוי לכל אדם להיות מקדים ורץ לדבר מצוה ולהשתדל להיות מן העוסקים בה אך הנה לפעמים יכול להולד מזה מריבה שיותר תתבזה המצוה ויתחלל בה שם שמים ממה שיתכבד... וכן אמרו ז"ל בענין הלויים ז"ל: מפני שהיו יודעים שכל מי שטוען בארון שכרו מרובה היו מניחין את השלחן והמנורה והמזבחות וכולן רצין לארון ליטול שכו, ומתוך כך היה זה מריב ואומר אני טוען כאן, וזה מריב ואומר טוען כאן ומתוך כך היו נוהגין קלות ראש, והיתה השכינה פוגעת בהם"¹¹.

¹ מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ ז לו. וראה ספר מצות השלום. וראה סעיפים סו פט.
² שערי תשובה ג נח. וראה ספר חרדים השלם כד מב. וראה באר שבע מסכת סנהדרין קי א, שלדעת רוב מוני המצוות הדרשה היא אסמכתא בעלמא. וראה בירור הלכה סנהדרין דף קי א. בלשון חז"ל בעל מחלוקת הוא בדרך כלל מי שמערער שלא כדין על השלטון כפי שעשו קורח, אבשלום ואדניה, וראה סעיף קצו.
³ אמונה ובטחון ג א.
⁴ אבן שלמה יא ח. על ההתר לומר לשון הרע על בעלי מחלוקת ראה סעיף קסו הערה 27.
⁵ יסוד ושורש העבודה, צואה סימן כד.
⁶ ארח מישרים לה ט. וראה רש"י דברים כה א בעקבות הספרי שם: "אין שלום יוצא מתוך מריבה, מי גרם ללוט לפרוש מן הצדיק הוי אומר זו מריבה". וראה חפץ חיים, ספר המוסר שער הזכירה פרק טו.
⁷ ראה סעיפים קסה – קסט.
⁸ ראה משך חכמה דברים טז כ. וראה סעיף קלב.
⁹ ראה אבות דרבי נתן נוסחא א פרק כט. וראה הרב זלמן נחמיה גולדברג, "בענין איסור מחלוקת", מוריה קסט – קע, מנחם אב תשמ"ו עמ' סח.
¹⁰ מג"א שו"ע או"ח נג ס"ק כו. וראה ערוך השלחן או"ח נג כב.
¹¹ מסילת ישרים פרק כ. וראה במדבר רבה ה א.

המאירי כותב מתי מותר להכנס למריבה ומחלוקת: "ראוי לכל תלמיד חכם להתגרות ברשעים כשרואה ממעשיהם מה שהוא חלול השם אבל בשאר משא ומתן שבענייני עצמו ראוי לו להרחיק מן המחלוקת".¹² כותב הנצי"ב: "... ועל זה יש שני תנאים, תנאי הראשון שלא יהנה מאותה עבירה כלל... תנאי השני שיש לחשוב אם כדאי עבירה זו דמחלוקת...".¹³

גדול שכרו של מי שמתרחק ממריבה וממחלוקת. הגמרא במסכת חולין אומרת: "אמר רבי אילעא: אין העולם מתקיים אלא בשביל מי שבולס את עצמו בשעת מריבה, שנאמר 'תִּלְהָ ארץ על בלי מהי'".¹⁴ אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "שב בירי לשלמנא, וחדא לעביד ביש", ומבאר רש"י: "שב בירי לשלמנא" - "שבע בורות כרויות לרגלי איש שלום, ומכולם ינצל", "וחד בירא לעביד ביש" - "לעושה רשעה".¹⁵

גדול עונשו של הגורם למריבה ומחלוקת. פסוק מפורש בתורה: "ותפתח הארץ את פיה ותבלע אתם ואת בתיכם ואת כל האדם אשר לקרח ואת כל הרכוש", ומבאר המשך חכמה: "לא נאמר ואת כל רכושם משום דהיה בהם דין עיר הנדחת. לכן גם טף ונשים שלהם - כמו של העובדים - נהרגים".¹⁶

גדול מאד עונשה של קהלה שיש בה מריבה ומחלוקת. אומרים חכמים: "בית הכנסת שיש בה מחלוקת, סופה ליחרב...".¹⁷ כותב הרמב"ם: "חייבים כל בית ישראל הנקראין בשם יעקב המחזיקים בדת משה רבינו עליו השלום להיות כל עדה וקהל מישראל אגודה אחת ולא תהיה ביניהם מחלוקת בשום דבר בעולם. ואתם חכמים ונבונים ויודעים מהו עונש המחלוקת וכמה רעות גורמת".¹⁸ כותב מהר"ח פאלאג'י: "במקום שיש מחלוקת הברכה מסתלקת משם...".¹⁹ כותב הנצי"ב: "... והעושה מחלוקת בעיר אין דבר עבירה שעומד בפני אש הנצח אשר תוקד עד שאול תחתית. כמה מלשינות יוצא מזה. כמה אלופים הוא מפריד. כמה בזיון חכמים יוצא מזה אשר מאבדים את עוה"ב כדאיתא בסנהדרין (צט ב)".²⁰

ענישה על גרימת מריבה ומחלוקת היא רק בידי שמים.²¹

על הפרנסים למנוע מריבה ומחלוקת בדרכים הבאות²²

פעולות מניעה²³ כותב הב"ח: "ובדור הזה בעוונותינו כל אחד עושה עצמו יחיד להיות ש"צ בר"ה וביה"כ אף שלא נמצא נאמן... ולא מרוצה לעם, ולא די זה הצער לבד אלא

¹² בית הבחירה מגילה ו ב.

¹³ שו"ת משיב דבר ב ט.

¹⁴ בבלי חולין פט א.

¹⁵ רש"י בבלי סנהדרין ז א.

¹⁶ משך חכמה על במדבר טז לב. וראה סעיף שמו.

¹⁷ מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ ז לו.

¹⁸ תשובות הרמב"ם פריימן קיא. וראה שו"ת ר' אליהו מזרחי נז.

¹⁹ כף החיים א ה.

²⁰ שו"ת משיב דבר ב ט.

²¹ ראה שו"ת מהריב"ל ב מד שבי"ד אינו כופה לעשות פשרה. וראה העמק דבר דברים טז כ.

²² על חובת הפרנסים לפעול למען שלום בעם ובמדינה ראה סעיף פט.

באים על ידי כך לידי מריבה ושנאה... וכדי לתקן פרצה זו ראוי שלא יתפלל שום אדם בר"ה ויה"כ זולתי השי"ע הרגיל הקבוע לכל ימות השנה".²⁴ פוסק הרב ברדוגו: "כבר נהגו בכל ערי ישראל להקפיד ע"ז ולעשות הסכמות בחרם שלא יוסיפו על בתי כנסיות כי לא כל האדם ולא כל המקומות ולא כל השעות שוין. ואם בדור הריב"ש ז"ל נ"ל שאין נכון, כי הנה מונע רבים מלעשות מצוה, בדורותינו אלה נראה הדבר להיפך כי כמה קלקולים נמשכים מריבוי בתי כנסיות".²⁵

זו דרך הבורא. הגמרא אומרת: "נברא אדם יחידי... מפני שלום הבריות שלא יאמר אדם לחבירו אבא גדול מאביך".²⁶

זו מדת התורה. מצוות רבות מונעות במישרים מריבה ומחלוקת. לדוגמא, איסור שנאה, איסור נקימה ונטירה,²⁷ מצות תוכחה.²⁸ כותב הרמב"ם: "כי אלו היתה הקדשה מותרת כי אז היו פונים לאשה אחת מספר גברים בזמן אחד באופן מקרי, ובהכרח יתקוטטו, ובמקרים רבים יהרגו זה את זה או יהרגו...".²⁹

חכמים תקנו תקנות רבות כדי למנוע מריבות ומחלוקות בחברה.³⁰

בקאסאלי החליטו: "... כדי למעט המחלוקות והחשש שיוכל לבא ח"ו בין איש לרעהו לחשדו מכלל משיג גבול רעהו ועבדו ואמתו... שכאשר אחד מבני הק"ק יצ"ו ישלח מעל פניו משרת או משרתת או כי הם יסתלקו ויצאו מבית הגביר לבלתי עבדו עוד לא יהיה רשות שום אחד מבני הק"ק יצ"ו לקחת אותו משרת או משרתת לעמוד לשרת בביתו עד יעברו ששה חדשים אחרי צאתו מבית גבירו הראשון אם לא ברשות גבירו הנ"ל...".³¹

הוראות שעה³² זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתורה: "ואיש אשר יקח את אחת בת אביו או בת אמו... חסד הוא...". ומבאר החתם סופר: "וזה שמרמוז כאן 'חסד הוא' ד'עולם חסד יבנה' ובשביל השלום והחסד ברא הקב"ה את העולם באופן שההכרח הוא שאח נושא אחותו".³³

זו מדת התורה. "דברו הכתובים דברי בדאי כדי להטיל שלום בין יוסף לאחיו".³⁴

כך מורים הפוסקים. כותב המהרשד"ם: "ול להיות גודל מעלת השלום כל כך כתב הרא"ש ז"ל פרק מקום שנהגו וז"ל: 'ולא מיבעי' כי ההיא דאייתרא שיש לו לנהוג כחומרי המקום שהלך

²³ ראה בבלי סנהדרין ו ב: "פוטרי מים ראשית מדון ולפני התגלע הריב נטוש, קודם שנתגלע הריב - אתה יכול לנטשו, משנתגלע הריב - אי אתה יכול לנטשו".

²⁴ ב"ח טור אורח חיים סוסיי תריט.

²⁵ שו"ת משפטים ישרים ב קכה. וראה סעיף רכט הערה 61.

²⁶ בבלי סנהדרין לו א.

²⁷ ראה ספר החינוך מצוות רמא רמב.

²⁸ ראה סעיף קעד.

²⁹ מו"נ ג מט.

³⁰ ראה א"ת ערכים איבה, דרכי שלום, הבאת שלום, וראה התקנות בישראל ב פרק תשיעי ופרק שלשה עשר.

³¹ פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה ה משנת שמי"ט לפ"ק.

³² ראה סעיפים עח - פב.

³³ תורת משה פרשת קדושים ד"ה *חסד הוא. וראה מהרש"א בבלי חגיגה יא ב חידו"א ד"ה בעריות, שאיסור אחותו הוא בכלל סתרי תורה שהרי קין והבל נשאו את אחותם.

³⁴ ירושלמי פאה א א.

לשם ולא יקל מפני המחלוקת אלא אפילו ההולך ממקום שמחמירין למקום שמקילין ואפילו דעתו לחזור יש לנהוג כקולי המקום שהלך לשם...! הרי לך כי מותר לעשות איסור בקום עשה מפני המחלוקת ובפרט ותנאי שלא יהיה איסור מן התורה".³⁵ פוסק השו"ע: "מותר לבית דין לוותר בממון היתומים חוץ מן הדין, כדי להשקטם ממריבות".³⁶ פוסק המגן אברהם: "במקום שתקנו שחכם העיר יקרא היג' מדות דלא אתי לאינצויי שאר העם, אפילו הוא כהן יכול לקרות שלישי".³⁷

טיפוח אהבה ואחוה זו מדת התורה. כותב הרמב"ם: "אבל ימים טובים... והם גם מועילים בהתקרבויות הדרושות להיות בין בני אדם בקבוצים המדיניים".³⁸ כותב הרמב"ם: "... אבל מעשר שני צוה להוציאו במיני המזון בלבד ודוקא בירושלים כדי שיהא זה מביא בהכרח לעשות ממנו חסדים, לפי שאי אפשר להוציאו כי אם במאכל ויקל לאדם לקבצו מעט מעט, וגורם להתקבצות במקום אחד לחזק את האחוה והאהבה בין בני אדם חיזוק גדול".³⁹

זו מדת חכמים. שנינו: "והתקינו שיהא אדם שואל את שלום חברו בשם, שנאמר: 'והנה בעו בא מבית לחם ויאמר לקוצרים: ה' עמכם, ויאמרו לו: יברכך ה'".⁴⁰ ומבאר רש"י: "המתכוון לשאול לשלום חברו זה רצונו של מקום שנאמר 'בקש שלום ורדפהו'".⁴¹ הגמרא אומרת: "אמר רשב"ג: הנותן פת לתינוק צריך להודיע לאמו", ומבאר רש"י: "... ומתוך כך ידעו אביו ואמו שהוא אוהבם, ותרבה אהבה ורעות בישראל".⁴²

הכבדה בענישה בפוזנא החליטו: "רבו כמו רבו הולכי רכיל המעורר מדנים מתחררים בריב לא להם רק שמביאים שנאה וקטטות בין איש לרעהו גדול עונם מנשוא, וכן עת לעשות לצאת לקראת אנשים כאלה לשלם גמולם בראשם ולעשות כרוז עליהן בבית הכנסת ושאר ענשים וחרפות ישים הקהל עליהן אשר לא יוכלו שאת".⁴³ באיזמיר החליטו לגרש בעל מחלוקת מהעיר.⁴⁴ בתקנות אגודת מאה שערים כתוב: "למען הרחק מן החברה ומבתי מושבם כל דבר הגורם ריב ח"ו נוסדה תקנה אשר אם אחד וחמישים איש מבני החברה, היינו רוב החברה, יעידו על אחד כי הוא איש מדנים ותככים, יודיעוהו הועד כי חובתו לצאת מן החברה, ונחלה לא יהי לו בחברתנו ובהר נחלתה...".⁴⁵

³⁵ שו"ת מהרשד"ם יו"ד פה. בענין מניעת מחלוקת בעניני מנהגים ראה שו"ע או"ח תסח ד; שו"ע יו"ד ריד ב; בירור הלכה על פסחים נא א ציון ג.

³⁶ שו"ע חו"מ יב ג.

³⁷ שו"ע או"ח קלה ס"ק טו.

³⁸ מו"נ ג מג. וראה גם שם ג מו. וראה משך חכמה ויקרא כג כא: "ודע, דבדת האלקי יש מצוות המקשרין ישראל לאביהם שבשמים, ויש מצוות המקשרים ישראל זה לזה".

³⁹ מו"נ ג לט.

⁴⁰ משנה ברכות ט ה.

⁴¹ רש"י בבלי ברכות נד א ד"ה ואומר עת לעשות לה' הפרו תורתך.

⁴² רש"י בבלי ביצה טז א ד"ה צריך להודיע את אמו.

⁴³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קנב החלטה משנת ש"צ לפ"ק. וראה סעיף ש.

⁴⁴ ראה משא חיים מסים וארנוניות מערכת ג ו. וראה סעיף שנג. על ענישת בעל מחלוקת ראה שו"ת מהר"ם שיק אורח חיים עד.

⁴⁵ תקנות חברת מאה שערים ו, מגנזי ציון ב עמי יא.

שינויים בסדר הדין הרמ"א פוסק: "... יש מי שכתב דאפילו אשה יחידה או קרוב או קטן, נאמנים בענין הכאה ובזיון ת"ח או שאר קטטות ומסירות, לפי שאין דרך להזמין עדים כשרים לזה, ואין פנאי להזמין".⁴⁶ אב"ד דבריסק פוסק: "בדורות הללו בפרט בק"ק פראג אשר תמיד חמס וריב ברחובותיה אפשר שיש לקבל בענין קטטות אפילו לכתחילה שלא בפניו כדי שלא יבואו לידי קטטות..."⁴⁷.

על מורי הוראה לשקול היטב כל הוראה העלולה לעורר איבה, מריבה ומחלוקת.⁴⁸ בעיר אחת התקבלה תקנה: "שלא למנות חכם אחר עד למותו של החכם החולה שהיה לפניו", ופוסק מהרשד"ם למי שערער עליה: "שאחר שתכלית הכל שלום הקהל והאהבה ואחיה הוא אין ספק שיכולין לישבע על דבר יותר חמור מזה בשב ואל תעשה..."⁴⁹ פוסק מהר"ח פאלאג'י: "יש כמה מנהגים שהיו בעיר שהם שלא כדין ועמדו בית דין אחריהם וביטלו... אמנם אזהרה שמענו לבל יצא הדבר לידי מחלוקת וקטטה..."⁵⁰.

כיום תקפות כל ההוראות בדבר איסור מריבה ומחלוקת.

בימות המשיח ימעטו מאד המריבות והמחלוקות.⁵¹ כותב הרמב"ם: "והוא אליהו... לא יוסיף ולא יגרע בתורה אלא יסלק את מעשה העוול בלבד... אבל העוול הוא השנאה שיש בין בני אדם, לפי שהיא שנאת חנם והוא עושה לו עוול בשנאתו אותו, והוא אמרם: 'לעשות שלום בעולם'".⁵²

*

אחת המשימות העיקריות המוטלת על הפרנסים היא להרבות שלום ולמנוע מריבה ומחלוקת בין קבוצות בציבור ובין יחידים,⁵³ וזאת באמצעות פיקוח, תיווך, בוררות ותחיקה.⁵⁴ בימינו שמירה על זכויות האזרח ובחופשים, והקפדה על השוויון ועל הצדק תורמים רבות למניעת מריבות ומחלוקות.⁵⁵ בחוקות רבות נזכרת חובת השלטון המרכזי להרבות שלום.⁵⁶

⁴⁶ שו"ע חו"מ לה יד בהגה. וראה סעיף ש.

⁴⁷ שו"ת הרמ"א יד.

⁴⁸ ראה שו"ת מהר"ם שיק אורח חיים רמט.

⁴⁹ שו"ת מהרשד"ם יו"ד פה.

⁵⁰ משא חיים תורת המנהגות י. על ביטול מנהגים ראה שו"ת תשב"ץ ד טור ג (חוט המשולש) לב.

⁵¹ ראה סעיף פט. אי אפשר לומר שבאותם הימים בכלל לא יהיו מריבות שהרי עולם כמנהגו נוהג. כשיש הרבה פחות עילות למריבות, וכאשר הרמה הרוחנית והמוסרית יותר גבוהה, בודאי יתמעטו המריבות.

⁵² משנה עם פירוש הרמב"ם עדויות ח ז.

⁵³ ראה סעיף פט.

⁵⁴ EB (2008) political system, The function of government, The tasks, Supervision and resolution of conflicts.

⁵⁵ שם.

⁵⁶ ראה סעיף סו.

קצא. השכנת שלום

כל המעורב במריבה ובמחלוקת מצווה לנסות לפייס את הצד השני.¹ כותב השל"ה הקי': "וכל מה שאדם יוכל לבקש סיבות לתווד השלום ולכבות אש המחלוקת יעשה. צא ולמד ממרע"ה שהיה גדול הנביאים והיה מלך והלך בעצמו ובכבודו לדתן ולאבירם לאחר שמרדו בו... והלך אליהם עם זקני ישראל והכל בשביל השלום".²

כל אחד מצווה להשכין שלום בין בעלי מריבה. כותב הסמ"ק: "מצוה ח' לאהוב את חבירו, דכתיב 'ואהבת לרעך כמוך' ובכלל זה הבאת שלום שבין אדם לחבירו ומכריעו לכף זכות".³ כותב ספר הזכרונות: "מענתה יבורך גבר ירא ה' המבקש שלום ורודף אחריו להביאו בין איש לחבירו ובין איש לאשתו, בין משפחה למשפחה ובין עיר לעיר".⁴

באופן מיוחד מצווה להשכין שלום כל מי שדבריו נשמעים. כותב הפלא יועץ: "וראוי לגדול למחול על כבודו ולילך אצל קטן בשביל לתווד שלום שלא יהא כבודו יתר על כבוד שם שמים, ועיקר מצוה זו כבודה בגדולים כי שיח וכי שיג להם להסיר לב האבן בנעם שיח ודבריהם עושים פירות, או מפני הבושה או מפני הכבוד, ועל כן אמרו: 'תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם'.⁵

לשם השכנת שלום מותר, בעת הצורך, לנהוג על פי גדרי הוראת שעה. מסכת דרך ארץ אומרת: "ואמר רבי כל השקרים אסורין, ומותר לשקר בשביל להטיל שלום בין אדם לחברו".⁶

שנינו: "אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא... והבאת שלום בין אדם לחבירו...".⁷ רש"י כותב: "ומה אבנים שאינן רואות ולא שומעות ולא מדברות על ידי שמטילות שלום אמרה תורה 'לא תניף עליהם ברזל', המטיל שלום בין איש לאשתו בין משפחה למשפחה בין אדם לחבירו על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פורענות".⁸ באבות דר' נתן מפורש: "כל המטיל שלום בארץ מעלה עליו הכתוב כאילו עשאו במרום".⁹

גדול עונשו של מי שמונע השכנת שלום. אומרת הגמרא: "בור וסירה גרמו לו לאבנר שנהרג"¹⁰, ומבאר רד"ק: "שלא החזיק דברי דוד אל שאול אלא דחה אותם בדברי הבל בצפחת המים שלקח ממראשותיו; אמר לו, אחד מן הנערים שכחה בבור ומצאה דוד שם ושקר הוא שאמר שלקחה ממראשותיך ובדבר כנף המעיל אמר בסירים נאחו כנף מעילך ונקרע ולא הרגשת בו כשנקרע ומצאו דוד".¹¹

¹ ראה סמ"ק ח' "אם אדם יודע שחטא לחבירו אל יתבייש מלבקש ממנו מחילה...".

² של"ה ב שנט א. וראה רש"י במדבר טז יב.

³ סמ"ק ח.

⁴ ספר הזכרונות זכרון עשירי פרק חמישי. וראה גם א"ת ערך הבאת שלום.

⁵ פלא יועץ ערך שלום.

⁶ מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ פרק שלום. וראה בבלי יבמות סה ב: "וא"ר אילעא משום רבי אלעזר ברי שמעון: מותר לו לאדם לשנות בדבר השלום, שנאמר: 'אביך צוה וגוי' כה תאמרו ליוסף אנה שא נא וגוי'".

על גדרי הוראת שעה ראה סעיף פא.

⁷ משניות פאה א א.

⁸ רש"י על התורה שמות כ כב.

⁹ אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק כד.

¹⁰ בבלי סנהדרין מט א.

¹¹ רד"ק שמואל ב ג כו. וראה רש"י שם.

בית דין אינו כופה השכנת שלום.¹²

על חובת הפרנסים לפעול להשכנת שלום כותב הבית יצחק: "ארבע הנה החובות, העמוסות על ראש גבר הוקם על לראש ומנהיג בעדה... החובה הרביעית היא לעשות שלום בעדה..."¹³. על הפרנסים להשכין שלום באופן אישי. אמר המדרש: "ומה אהרן הי' עושה, כשהיה שומע שהיו מריבים שני בני אדם, או איש ואשתו, היה הולך אצל אחד מהם, והיה אומר לו חבירך בא אצלי, ומטרף על לבו על שהכעיס אותך, ופייס ממני שאבוא אצלך כדי שיבוא אצלך שתמחול לו, ולא היה זו ממנו אהרן עד שהי' מסיר כל השנאה שבלבו, והי' משליך ביניהם שלום והולך"¹⁴.

הרב שלמה כהן כותב: "שמים עדי ושהדי מאז נפלו הקטטות והמריבות בין שתי הכתות אשר בק"ק ציציליאי חדש יע"א כמה יגיעות יגעתי וכמה השתדלתי להשקיט המריבות מביניהם פעם בדברי פיוסים ורצויים ופעם בדברי ניגודים וקטרוגים... בחושבי אולי מתוך כך אשבית ואסיר מביניהם שנאה ותחרות ומחשבות לא טובות"¹⁵.

מלבד זאת, על הפרנסים למנות מומחים לדבר, שיעסקו בהשכנת שלום. כותב רבינו יונה: "וחייבים ישראל לברור אנשים ברורים שיטילו שלום בין איש לאשתו ובין אדם לחברו, שיהא בידם כח לכוף ולהכריח בני אדם על השלום, ויהיו אותם הברורים אנשים שמחים שיודעים לפייס ולרצות בני אדם ולהטיל שלום"¹⁶. כותב הרש"ר הירש: "מה טוב ונכון הוא כי העדה תשתדל ככל האפשר לפשר ולצדד בין המריבים, ובתור ראשי בתי אב ומשפחה, לגמור את עניני חבריה בשלום ובמישור, מבלי ידרש כי דברי ריבותם יבואו עד בתי הדין והמשפט"¹⁷.

בירונה קבלו תקנה: "... שיבחרו מתוך הק"ק שני אנשים... אנשי אמת אנשי חיל שדבריהם נשמעים ומקובלים... שבבא איזה קטטה או מריבה... אז תכף, לקול ענות חלושה או גבורה, יצאו האנשים נקובי שמות אלו בזריזות לדבר על לב האנשים אשר להם הריב, להטיל שלום ביניהם ולשרש ולעקור טינת השנאה מלבם ולהביאם עד האלקים על פי מבוררים, אשר יפלא מהם בדבר המשפט"¹⁸. כותב מהר"ח פאלאג'י: "הא-ל ברחמי יתן בי כח לעשות קפה אחת מיחידי סגלה שיהיו רודפי שלום... כדי כי תכף שישמעו איזה הפרש בין יחיד ליחיד או בצבור, דישימו כל מגמתם לעשות שלום ביניהם..."¹⁹.

"אמרו חכמים... שקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישראל ולהכין לבם... ואינו בא... אלא לשום שלום בעולם שנאמר: 'והשיב לב אבות על בנים'"²⁰.

¹² על חובת אזרחים לעסוק בצרכי ציבור ראה סעיף ר.

¹³ שו"ת בית יצחק יו"ד א בסוף. על שאר חובות הראש והמנהיג ראה סעיף קסא הערה 15.

¹⁴ מדרש אגדה (בובר) במדבר כ כט.

¹⁵ שו"ת מהרש"ך ב קמג

¹⁶ אגרת התשובה סימן יד. וראה בבלי תענית כב א על הני אינשי בדוחי שהיו מטילים שלום בין אדם לחברו

וזכו לחלק לעולם הבא, וראה חידו"א בבלי נדרים נא א על בר קפרא.

¹⁷ חורב עמ' 444.

¹⁸ פנקס קהל וירונה ג רצט, החלטה משנת שע"ט לפ"ק.

¹⁹ צואה מחיים לו עמ' נה.

²⁰ רמב"ם מלכים יב ב. וראה משנה סוף עדויות.

קצב. שלום במשפחה

התוספתא אומרת: "בית שיש בו מחלוקת, סופו ליחרב, ואמרו חכמים מחלוקת בבית - זימה"¹.
 כותב השלי"ה: "ויהיה שלום גדול בין איש לאשתו כי שם י-ה שורה ביניהם"².

בני הזוג מוזהרים להתרחק ממריבה ואם בכל זאת נוצרה מריבה עליהם להשתדל ולהשכין שלום ביניהם. אומר האבות דרבי נתן: "רבי שמעון בן גמליאל אומר כל המשים שלום בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאלו משים שלום בישראל על כל אחד ואחד. וכל המטיל קנאה ותחרות בתוך ביתו כאלו מטיל קנאה ותחרות בישראל"³.

כל מי שבידו הדבר מצווה להשכין שלום בין בני זוג.

אסור באיסור חמור במיוחד לגרום מריבה ומחלוקת בין איש לאשתו. כותב המאירי: "בכמה מקומות הזהירו חכמים שלא לסבב או לגרום שום ריחוק בין איש לאשתו"⁴. בין הסיבות שגרמו לחורבן הבית מונים חכמים גם את חטאו של מי שגרם לרעהו, בדרכי ערמה, לגרש את אשתו ולאחר מכן נשאה לאשה.⁵

על הפרנסים להשכין שלום בית בדרכים הבאות

• מניעת מתחים זו דרך הבורא. "ויפל ה' אלקים תרדמה על האדם ויישן ויקח אחת מצלעתיו ויסגר בשר תחתנה", ומפרש רש"י: "וישן ויקח - שלא יראה חתיכת הבשר שממנו נבראת ותתבזה עליו"⁶.

זו מדת התורה: "אמר בר קפרא: גדול השלום שכן מצינו שדברה תורה לשון בדאי כדי להטיל שלום בין אברהם לשרה"⁷. דורשת הגמרא: " 'וקראו לו זקני עירו'... ודברו אליו, מלמד שמשאיין לו עצה הוגנת לו, שאם היה הוא ילד והיא זקנה, הוא זקן והיא ילדה אומרין לו מה לך אצל ילדה מה לך אצל זקנה כלה אצל שכמותך ואל תשים קטטה בביתך"⁸. כותב הרמב"ם במורה: "וכיון שהנשים ממהרות לכעוס... ואילו היה ענין נדריהן מסור בידן היה זה סבל גדול בבית ופירוד וקלקול סדר... לפיכך נמסר הדבר לראש הבית בכל מה שתלוי בו"⁹. מבאר מלמד התלמידים מפני מה אשה פטורה ממצות עשה שהזמן

¹ מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ ז לו. מרבית הדוגמאות הן לגבי שלום בית בינו לביתה אך שלום במשפחה חיוני ביחסים שבין כל בני המשפחה, ובכלל זה בין הורים ובנים, בין הבנים בינם לבין עצמם וכד'.

² שלי"ה חלק א שער האותיות דרך ארץ, דף סד ב.

³ אבות דרבי נתן כח.

⁴ בית הבחירה עירובין סג ב. וראה רמב"ם אישות יג יד: "... וכן היא שאמרה: אין רצוני שיבואו לביתי אביך ואמך, אחיך ואחיותיך... מפני שמריעין לי ומצירין לי, שומעין לה". וראה שו"ע אבהע"ז ע"י בהגה: "יודוקא שנראה בבית דין שיש ממש בדבריה שהם מרעין לה וגורמים קטטה בינה לבעלה".

⁵ ראה בבלי גיטין נח א.

⁶ רש"י על בראשית ב כא.

⁷ דרך ארץ זוטא פרק השלום. וראה א"ת ערך הבאת שלום.

⁸ בבלי יבמות קא ב. וראה רמב"ם יבום וחליצה ד א.

⁹ מו"נ ג מח.

גרמא: "כי אילו היתה טרודה לעשות המצות בזמן - היה בעל בלא עזר בזמנים ההם, והיתה קטטה נופלת ביניהם ותסור הממשלה המכוונת שהיא לתועלתו ולתועלתה"¹⁰.
 זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "האשה ששברה כלים בעת שעשתה מלאכותיה בתוך ביתה פטורה ואין זה מן הדין אלא תקנה שאם אין אתה אומר כן אין שלום בתוך הבית לעולם..."¹¹. פוסק הרמב"ם: "ולא יקדש אשה עד שיראנה ותהיה כשרה בעיניו שמא לא תמצא חן בעיניו ונמצא מגרשה או שוכב עמה והוא שונאה"¹².
 רבינו גרשום מאור הגולה תקן שלא לשאת שתי נשים, ומבאר הבית שמואל: "ר"ג החרים וכו' - הטעם מבואר בהג"מ דכתובות משום קטטה תיקון"¹³.
 • חיזוק אחוה ושלום זו דרך הבורא. אומרת הגמרא במסכת יומא: "... מלמד שירד להם לישראל עם המן תכשיטי נשים", ומבאר רש"י: "בשמים שהן דוכות במדוכה ומתקשטות בהן להיות ריחן ערב לבעליהן"¹⁴.
 זו מדת התורה. אומרת הגמרא: "מפני מה אמרה תורה נדה לשבעה? ... אמרה תורה תהא טמאה ז' ימים כדי שתהא חביבה על בעלה כשעת כניסתה לחופה"¹⁵. פוסק הרמב"ם: "ואלו שאין יוצאין לעורכי המלחמה כל עיקר, ואין מטריחין אותם לשום דבר בעולם, הבונה בית וחונכו, והנושא ארוסתו או שייבם, ומי שחלל כרמו, אין יוצאין עד תום שנה, שנאמר נקי יהיה לביתו שנה אחת ושמח את אשתו אשר לקח, מפי הקבלה למדו שיהיה נקי שנה בין לבית שקנה, בין לאשה שנשא, בין לכרם שהתחיל לאכול פריו"¹⁶. בעל מצווה לשמח את אשתו בחגים.¹⁷
 כותב האור שמח על תקנות עזרא: "... דהמעין יראה דלא חשבה הגמרא בהנך דעזרא מידי דהוי סייג אל התורה, רק תקנות שהמה מועילים אל קיום האומה ולחיי המשפחה, שיהיו מקושרין לנשיהם, ולא יגרשו אותם... ולכן תקן רוכלים וחפיפה, שמא ימצא בה נימא קשורה, וכמו שדרשו (גיטין י, ב) על ותזנה עליו פלגשו, ועל תמר בפ"ב דסנהדרין (כא, א), ותיקן שיהיו מכבסין ואוכלין שום, וגם טבילה לבעלי קריין, שלא יהיו מצויין אצל נשיהן כתרנגולים, ותהא אשתו חביבה עליו"¹⁸.
 זו מדת חכמים. כותב הרב וולדינברג: "הרבה שינויים שנעשו במשך הדורות בנוסחאות הכתובה מסיבב לתנאי הממון שבין הזוג וחיזוק קשר הנאמנות והיחס ההדדי שביניהם, הכל כפי ראות עיני בית דין המדינה והעיר לפי המקום והזמן"¹⁹. חכמים תקנו שאדם ישא את בת אחותו,²⁰ ומבאר המגיד משנה: "שאהבת הקרובים היא טבעית ואהבת האישי

¹⁰ מלמד התלמידים פרשת לך. וראה סעיף שיח.

¹¹ רמב"ם אישות כא ט. הערת הרב נבנצל: "והראב"ד שם סובר דהוא מן הדין".

¹² רמב"ם אישות ג יט.

¹³ ב"ש שו"ע א אבהע"ז ס"ק כא.

¹⁴ רש"י בבלי יומא עה א ד"ה תכשיטי נשים.

¹⁵ בבלי נדה לא ב. וראה ספר החינוך קסו.

¹⁶ רמב"ם מלכים ז י.

¹⁷ ראה רמב"ם יום טוב ו יז - יח.

¹⁸ אור שמח איסורי ביאה ד ת.

¹⁹ שו"ת ציץ אליעזר ה פתיחה פרק ז.

²⁰ ראה רמב"ם איסורי ביאה ב יד.

לאשתו באה מחמת מעשה שניהם... ובהתחבר שניהם אז יהיה האוהל נכון ויהיה שלום בבית".²¹

- פעילות אישית²² זו מדת חכמי ישראל. על רבי יהודה מסופר שהיה מוכן לטעום תבשיל של אשה ובלבד שישרה שלום בביתה.²³ בבא בן בוטא ברך אשה שביזתה אותו מכיון שעשתה את רצון בעלה.²⁴ רבי יצחק בן אלישיב עשה ניסים כדי להרבות בשלום בית.²⁵ רבי מאיר הסכים שאשה תירק עליו ובלבד שלא יתערער שלום הבית.²⁶ מעיד ספר חרדים: "וכן היה פה צפת, הרב רבי יוסף סאראגוסי רבו של הרב רבי זוד בן זמרא, שהיה משים שלום תמיד בין אדם לחברו ובין איש לאשתו אפילו בין הגויים וזכה לראות את אליהו".²⁷
 - מנוי יועצי נשואין²⁸
 - קבלת תקנות זו מדת התורה: "... לעשות שלום בין איש לאשתו אמרה תורה שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים...".²⁹
- פוסק הרמ"א: "ונוהגין להושיב עמהם איש או אשה נאמנים, ותדור עמהן עד שיתברר על ידי מי נתגלגל הריב והקטטה".³⁰
- על הפרנסים להרבות שלום גם בין הורים וילדיהם.³¹

בשעה שפרנסים מקבלים תקנות, עליהם לשקול בין השאר את השלכותיהן על שלום בית. בכמה הלכות חכמים הקלו על נשים נשואות כדי שלא יתגנו על בעליהן.³²

על מורי הוראה להרבות אהבה ואחווה בין איש לאשתו. תרומת הדשן פוסק: "אם נושא אשה שאינה בת מריבה כלל יפה הוא עושה, ואף על פי שאינה בת בנים כללי".³³ פוסק הרמ"א: "לעשות שלום בין איש לאשתו... מקרי דבר מצוה להתיר בשבילם נדר שהודר על דעת רבים".³⁴

²¹ מגיד משנה שם.

²² ראה סעיף קצא הערה 13.

²³ ראה בבלי נדרים סו ב.

²⁴ ראה שם.

²⁵ ראה בבלי תענית כג ב.

²⁶ ראה דבר"ר ה טו.

²⁷ ספר חרדים השלם פרק ח.

²⁸ ראה סעיף קצא הערה 16.

²⁹ בבלי שבת קטז א.

³⁰ שו"ע אבהע"ז עד י. וראה שם קנד ג; א"ת ערך איבה.

³¹ ראה א"ת ערך איבה.

³² ראה רמב"ם שבת יט ח; שם שביתת עשור ג א; שם איסורי ביאה יא יט.

³³ שו"ת תרומת הדשן רסג.

³⁴ שו"ע יו"ד רכח כא בהגה.

אומרת הגמרא: "כך אמר דוד לפני הקב"ה: רבונו של עולם לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות אגודות בכבודם, ואני ידי מלולכות בדם ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה".³⁵

ירידת הדורות באה לידי בטוי גם במערכת היחסים שבין בעל ואשה. כבר התנאים עמדו על השינויים לרעה. אומרת המשנה בסוף מסכת נדרים: "בראשונה היו אומרים, שלש נשים יוצאות ונוטלות כתובה, האומרת טמאה אני לך, שמים ביני לבינך, ונטולה אני מן היהודים. חזרו לומר שלא תהא אשה נותנת עיניה באחר ומקלקלת על בעלה אלא האומרת טמאה אני לך תביא ראיה לדבריה",³⁶ ופוסק השלחן ערוך: "אין עדים שזינתה, אלא שהיא אומרת שזינתה, אין חוששין לדבר זה לאוסרה, דשמא עיניה נתנה באחר".³⁷

המשברים המשפחתיים כיום מחייבים את הפרנסים לפעול בכל דרך אפשרית לחיזוק המסגרת המשפחתית.³⁸

*

אחד מסימני ההכר של התקופה המודרנית היא החלשות המשפחה הבאה לידי בטוי ברבוי הגירושין,³⁹ ברבוי זוגות הגרים ביחד ללא חופה וקידושין, ובריבוי אמהות המגדלות ילדים שנולדו מחוץ לנישואין.

חוקות המדינות השונות אינן עוסקות בדרך כלל בענין השלום במשפחה אם כי יש מדינות המזכירות זאת בקצרה.⁴⁰

³⁵ בבלי ברכות ד א. וראה סעיף צא הערה 7. וראה סעיפים שלו שלח.

³⁶ בבלי נדרים צ ב.

³⁷ שו"ע אבהע"ז קטו ו. וראה שו"ת מהר"ח אור זרוע סט: "דלא אכשור דרי ורבו המורדות".

³⁸ ראה הרב שלמה דיכובסקי, "תחומי החיכוך בין בתי הדין הרבניים לבתי המשפט האזרחיים", תורה שבע"פ הרצאות בכינוס הארצי השלשים לתורה שבעל פה, ירושלים תשמ"ט עמ' כז – מב, שבית דין רבני קבע שאין לאפשר לבעל לצאת לחו"ל באמצע הליך של השכנת שלום בית ובית המשפט העליון ביטל את ההחלטה בטענה שאין לפגוע בחופש התנועה של הבעל.

³⁹ על פי פרסומים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היו בשנת 2002 10939 מקרי גירושין לעומת 39718 נישואין.

⁴⁰ ראה ICL חוקת איטליה 29, שיש מקום שלא להקפיד על שיוון בין הבעל והאשה אם הדבר חיוני לאחדות המשפחה.

קצג. עשירים ועניים**על עשירים לנהוג עם עניים בדרכים הבאות**

מתן מתנות עניים¹ אומר שלמה המלך: "אל תגזול דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשערי",² ומבאר המדרש: "... אמרו רבותינו במה הכתוב מדבר אם הוא דל מהו גזול לו? אלא לא דיבר אלא במתנות עניים שהוא חייב ליתן להם מן התורה, לקט שכחה ופאה ומעשר עני, והזהיר הקב"ה שלא יגזול אדם מהם מתנות הראויות ליתן להם כי דל הוא די לו עניותו. לא דיו לעשיר שהוא עומד בריוח ועני בצער אלא אף גזול ממנו מה שנתן לו הקב"ה?"³ פוסק הרמב"ם בהלכות מגילה: "מוטב לאדם להרבות במתנות לאביונים... שאין שם שמחה גדולה ומפוארה אלא לשמח לב עניים ויתומים ואלמנות וגרים שהמשמח לב האמללים האלו דומה לשכינה...".⁴ שנינו: "מרבב צדקה מרבב שלום",⁵ וכתב הנצי"ב: "דטבע העניים להתאסף בשעת קצירה ובצירה, ואם לא יהנו ברבות הטובה לבעלי יבואו העניים לידי קללות ונאצות".⁶

אחיה פוסק הרמב"ם בהלכות יום טוב: "וכשהוא אוכל ושותה חייב להאכיל לגר ליתום ולאלמנה עם שאר העניים האומללים...".⁷ כתב רבינו יונה: "חייב אדם לטרוח בדרישת טוב לעמו ולשקוד בעמל נפשו על תקנת חברו אם דל ואם עשיר, וזאת מן החמורות ומן העקרים הנדרשים מן האדם".⁸ כתב ספר חסידים: "עני חולה ועשיר חולה ורבים הולכים לעשיר לכבדו תלך אתה אצל העני אפילו אם העשיר תלמיד חכם".⁹ כתב הפלא יועץ: "הנה כי כן מה טוב להקדים שלום לכל אדם בסבר פנים יפות בשפה ברורה וידרוש שלום כל אדם ובפרט לעני ואביון יאמר לו: איך שלומך? מה אתה עושה? הטוב טוב! ולמצוה רבה תחשב שמשמח לב אומללים".¹⁰

שמירה על כבודם אומר שלמה המלך: "לעג לרש חרף עשהו שמח לאיד לא ינקה",¹¹ ומבאר רבינו יונה: "מי שלועג לבני אדם כי יבז להם בלבו לקצר השגתם במעלות או בהצלחות הזמן בכבוד ובשררה, או יבז אותם לענים... הנה חרף עושה הרש והעשיר כי הכל מאת השם יתברך".¹²

¹ ראה רמב"ם הלכות מתנות עניים. וראה רש"י נחמיה ה ז. וראה סעיף קסט.

² משלי כב כב.

³ במדבר רבה ה ב. וראה רש"י בבלי כתובות ח ב ד"ה פרנסי העיר.

⁴ רמב"ם מגילה ב יז.

⁵ משנה אבות ב ז.

⁶ העמק דבר ויקרא יט ט.

⁷ רמב"ם יום טוב ו יח.

⁸ שערי תשובה ג יג.

⁹ ספר חסידים (מרג.) שסא.

¹⁰ פלא יועץ ערך שלום. וראה בבלי ברכות ו ב, שמי שאינו מחזיר שלום לעני הוא כגזלן. על מעלת אמירת

השלום ראה רמב"ם דעות ה ז וכן רמב"ם קריאת שמע ב טו. וראה פלא יועץ ערך כבוד הבריות.

¹¹ משלי יז ה. וראה עין אי"ה ברכות ב, מסכת פאה אות ב: "כי הסובר שיש בבריאה חיסרון מוחלט, כבר הוא

רחוק מהשגת דרכי ה' יתברך העליונים, איך שפועלו תמים הוא".

¹² שערי תשובה ג קעה. וראה אורחות צדיקים המעלה התשעה עשר. וראה תקנות באסקאביץ, מן הגנוזים ב מד

עמ' 102 – 103.

כותב הפלא יועץ: "וכן כל עשיר שמראה פנים שוחקות לעני ומדבר עמו ומחלק לו כבוד, למצוה רבה יחשב לו, כי מחיה לב נדכאים ומשמח לב אמללים".¹³

התנהגות בענוה אומר מדרש התנאים: "אם זכה אדם לחכמה אין ראוי להתגאות על ההדיוט ולא הגבור על החלש ולא העשיר על העני אמר הקב"ה עשיתי זה ללמד זה שני 'עשיר ורש נפגשו עושה כולם ה' צריך החכם להחזיק טובה להדיוט שאלו בראתי את הכל חכמים מה היה יתרון לחכם על הכסיל".¹⁴ תלמיד הגר"א כותב בשם רבו: "טוב להתחבר עם העניים והמתנהגים בשפלות ולישב עמם כי על ידי זה יקנה בנפשו מדת ההסתפקות ולהיות שמח בחלקו, משא"כ המתחבר עם העשירים אף אם ירויח הרבה לא תשבענה עיניו תמיד מלרדוף אחרי ההבלי".¹⁵ כותב הפלא יועץ: "וצריך זהירות יתרה ושמירה רבה לבלתי רום לבבו מאחיו ובל יענה עזות ולא ידכה עני בשער..."¹⁶.

המנעות מפגיעה כותב רבינו בחיי: "וכמה בני אדם חלושי כח הממון אין להם פרנסה רגע ויש להם טיפול גדול שופכים דמם ומביאים אל המס חלבם ודמם ויקראו המעות דמים לפי שנוגעים עד הדם, ויבא העשיר הבליעל והנבל אשר אמר בלבו אין אלהים וירצה למלאת חדרי ביתו משוד עניים מאנקת אביונים כדי להקל עולו ולהכביד עול האביונים ויתומים ואלמנות הנה זה מחלל השם בפרהסיא אוי להם לעשירים בצעקת עניים כי תולעתם לא תמות ואשם לא תכבה".¹⁷

המנעות מכל נזק כותב המב"ט: "קנא קנאתי במהללים את עצמם ליקר ולהוסיף על שיווי האתרוגים של מצוה אפילו להדור מצוה יותר על שליש במצוה שהוא סבה ליקר שיווי הכשרים..."¹⁸ כותב הרב יצחק ג'מיל: "בזמן המגפה הולכין לכפרים ומפקיעין השערים... וגורמין שהעניים מוכרין כסות אשתו ובניו... ואין שמים לבם כי זה הוי גרמא בנוזיקין ומסירות ממון ישראל לאומות העולם ומלעיגין ואומרים כל א' רשאי לעשות בממנו כרצונו..."¹⁹.

המנעות מלעורר קנאה²⁰ כותב רבינו בחיי: "אחד הפרושים נכנס לעיר להדריך יושביה לעבודת השם יתעלה. מצאם לובשים צבע אחד בעדים ולבושם... שאלם על כך. אמרו לו: לא לבשנו בגדים בצבע אחד אלא כדי שלא יהא הבדל בין העני לעשיר שבינינו, ובכך לא תהא לעשיר זחיחות הדעת והתפארות בהונו ולא תשיג את העני שפלות וכניעה בעיני עצמו..."²¹ כותב המאירי: "לעולם יהא אדם זהיר שלא להיות עניים או שאר בני אדם מתביישים מתוך

¹³ פלא יועץ ערך כבוד הבריות.

¹⁴ מדרש תנאים על ספר דברים א יז. וראה בבלי תמורה טז א.

¹⁵ אבן שלמה ג י.

¹⁶ פלא יועץ ערך עשירות. וראה סעיף פג.

¹⁷ כד הקמח ערך גזל.

¹⁸ שו"ת מב"ט ג מט.

¹⁹ חיים וחסד, תקנות יג (בסוף הספר).

²⁰ ראה עיון יעקב עין יעקב בבלי ברכות טז ב: "לפי שרבי עשיר גדול היה... להכי התפלל שיציל אותו השי"ת... מקנאת בני אדם על עשרו".

²¹ תורת חובות הלבבות שער הבטחון פרק רביעי, וראה אורחות צדיקים שער הקנאה.

מעשיו, ויהיו העשירים משוים עצמם לעניים שלא לבייש את מי שאין לו.²² אל להם לעשירים לבנות בית כנסת המיועד רק להם,²³ ואל להם לקבור את מתייהם בבית קברות נפרד.²⁴

על עניים לנהוג עם עשירים בדרכים הבאות

שמירה על כבודם כותב הפלא יועץ: "ראוי והגון לכבד את העשירים... שמאחר שהמלך חפץ ביקרו והשפיע עליו ממרום שפע ברכה גם אנחנו חיבים בכבודו, שהמרבה נכסים מסתמא מרבה לעשות מצות ומעשים טובים יותר מאחרים".²⁵ מבאר הקיצור שלחן ערוך: "... ירגיל את עצמו להיות שפל רוח... וכל אדם יהא חשוב בעיניך שהוא גדול ממך... אם הוא עשיר ממך, גם כן אתה מחויב לכבדו, כדמצינו רבי היה מכבד עשירים, ותחשוב בהיות כי השם יתברך נתן לו עושר, מסתמא ראוי הוא לכך".²⁶

התרחקות מקנאה כותב הסמ"ק: "לכך ירחק אדם לבו מן הקנאה כי היא מוציאתו מן העולם".²⁷ כותב אורחות צדיקים: "... המקנא חומס נפשו, כי הוא מתאבל תמיד, ושכלו מתחסר מרב קנאה הטמונה בקרבו, ואין לבו פנוי ללמוד ולהתפלל בכונה ולעשות מעשים טובים... עד שתסור הטובה מחברו".²⁸

כל אחד מוזהר שלא לעורר קנאה בין עניים ובין עשירים. כותב הרב יצחק מולכו: "וכן כשמבקר חולים ואבלים וגומלי חסדים בשמחות וגיל, ילך בין לעשירים בין לעניים, כמו שהיו עושים דורות הראשונים ע"ה שהיו הולכים בין לעשירים ובין לעניים".²⁹ כותב הפלא יועץ: "כשאדם עושה סעודה ומקדיש קרואיו, מה טוב ומה נעים שיהיו מסובין עשירים עם עניים על שלחן אחד כי בזה מתכבדים...".³⁰

זו מדת התורה. בתור לבית הדין אין כל עדיפות לעשיר על פני עני, ודין פרוטה כדין מאה.³¹ הבאים לבית המקדש להקריב קרבן מתקבלים על פי סדר הגעתם.³²

²² בית הבחירה מו"ק כו א. וראה בבלי תענית י ב: "אמר להם יעקב לבניו: אל תראו עצמכם כשאתם שבעין לא בפני עשו ולא בפני ישמעאל, כדי שלא יתקנאו בכם".

²³ ראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה ה"ו ועד סוף המאה ה"ח עמ' 55.

²⁴ ראה כלבו אבלות פרק שלישי סימן א כד, עמ' 172.

²⁵ פלא יועץ ערך חנפה.

²⁶ קיצור שלחן ערוך כט ג. וראה כתבי רמב"ן א אגרת מוסר עמ' שעד – שז.

²⁷ סמ"ק מצוה ח. וראה איוב ה ב: "כי לאויל יהרג כעש ופתה תמית קנאה". וראה אבות ד כא: "הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם".

²⁸ אורחות צדיקים השער הארבעה עשר שער הקנאה. וראה סמ"ק סוף מצוה ח.

²⁹ אורחות יושר פרק חמישי עמ' נה. וראה פלא יועץ ערך ימים טובים: "... ועוד בה, שמתרבה הקפידה ושנאה ותחרות אם מבקר לאחד ואינו מבקר לאחר או אם אינו מבקר לעניים אשר בשכונת העשירים...".

³⁰ פלא יועץ ערך כבוד הבריות.

³¹ ראה שו"ע חו"מ י ד.

³² רש"י בבלי זבחים צ ב ד"ה שלמים של אמש קודמין.

גדול עונשם של עשירים שאינם מסייעים לעניים. הנביא ירמיה מקונן: "גלתה יהודה מעונוני", ומבאר המדרש: "... 'מעונוני' - על שחבלו משכון עני בתוך בתיהם... ד"א 'מעונוני', על שעשקו שכר שכיר... ד"א 'מעונוני', על שגזלו מתנות עני... ד"א 'מעונוני', על שאכלו מעשר עניי".³³ אומרת הגמרא: "עתיריי בבל יורדי גיהנם הם", ומפרש רש"י: "שאינם מרחמים לעשות צדקה".³⁴ אומרים חכמים: "הוי אוהב את העניים כדי שלא יבואו בניך לידי אותה מדה".³⁵

גדול עונשם של עשירים הפוגעים בעניים. פסוק מפורש בספר יחזקאל: "ואת השמנה ואת החזקה אשמיד, ארענה במשפט", ומבאר הרד"ק: "השמנה והחזקה שדוחפין את החלושות מהמרעה אני אשמיד חזקתן... שלא ירעו יותר מן הראוי להן".³⁶ אומרת הגמרא: "אמר רב: בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמיון: על כובשי שכר שכיר, ועל עושקי שכר שכיר...".³⁷

בית דין כופה על קיום המצוות שיש בהן משום סיוע לעניים.³⁸

על בית דין להגן על עניים מפני כל הגורמים להם נזק.³⁹ כותב הרב סולובייצ'יק: "איש ההלכה אינו חת מפני שום איש, ואיננו ירא בשר ודם... הוא עומד בתוך העולם הממשי, כשרגליו תקועות בקרקע המציאות, הוא מסתכל ורואה, מקשיב ושומע, ומוחה בפומבי נגד עושק דל, גול עניים ושועת יתום. אין העשירים נחשבים בעיניו מאומה".⁴⁰

במקרים מסוימים בית דין כופה עשיר לנהוג לפניו משורת הדין עם בעל דינו העני.⁴¹

בדרכים הבאות על הפרנסים לפעול למען קירוב לבבות בין עשירים ובין עניים⁴²

- יחס שוויוני⁴³ בפוזנא תקנו: "הדיינים מחייבי לילך אצל יולדו' הן עשיר הן עני כדי שלא לבייש".⁴⁴

³³ איכה רבה א כח.

³⁴ בבלי ביצה לב ב. וראה בבלי זבחים קיג ב. וראה עיון יעקב, עין יעקב בבא בתרא ז ב: "... לפי שמדתו של אליהו לרחם על העניים ולשלוח ברכה במזונותיהם... וזה שהתאכזר על עניים לא אשתעי אליהו בהדיה".

³⁵ דרך ארץ זוטא ט.

³⁶ יחזקאל לד טז. וראה פירוש הרד"ק שם.

³⁷ בבלי סוכה כט ב. וראה שם עמוד א שנכסיהם נמסרים למלכות על שהם נוטלים רבית.

³⁸ ראה נקדש בצדקה פרק יב.

³⁹ ראה סעיף רמ.

⁴⁰ איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 79.

⁴¹ ראה קצור שלחן ערוך קפה ה.

⁴² ראה סעיף רסט.

⁴³ ראה סעיף צג. וראה שו"ת אבקת רוכל יז: "... והוא היה תובע שיכתבו הדין בטענות וראיות ולא נזקקנו לו מפני שהיה סיבה להאריך זמן ולענות הדין יותר ממה שנתענה וגם כדי שלא להכניע אל המורה שלא כדין וגם כדי שלא להחניף לזה מפני שהוא עשיר לעשות מה שלא נעשה לשאר בני אדם".

⁴⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תתקטו החלטה משנת ת"כ לפ"ק. מסתבר, שהיה מקובל שבעל שמחה מצוה כל שהיא כגון פתיחת הארון, עליה לתורה וכד' ומכבד בה את הדיינים כמבואר שם א' קסב ולעניים לא היתה אפשרות לנהוג כן.

הרב סולובייצ'יק כותב: "מעשה ושני יהודים מתו בבריסק ביום אחד. בשחרית מת סנדלר עני שישב כל ימיו באחת הסימטאות האפלות וכחצות היום הלך לעולמו העשיר העירוני. על פי ההלכה חייבים לקבור ראשון את מי שמת ראשון ברם אנשי חב"א קדישא שקיבלו סכום הגון מיורשי האמיד החליטו לטפל בראשונה במת השני... כשסיפרו הדבר לר' חיים, היתרה בהם על ידי שליח בית דין, שלא יהינו לעשות דבר מחפיר כזה... ר' חיים ניצח - העני נקבר קודם לעשיר".⁴⁵

זו דרך הבורא. אומר המדרש: "א"ר יהודה בר שלום בשם ר' אלעזר: בשר ודם, אם בא עני לומר דבר לפניו אינו שומע הימנו, אם בא עשיר לומר דבר מיד הוא שומע ומקבלו, אבל הקדוש ברוך הוא אינו כן אלא הכל שוין לפניו הנשים והעבדים והעניים והעשירים...".⁴⁶

- עידוד עשירים לעשות למען עניים⁴⁷
- טיפוח אחוה בין עשירים לעניים בפזנא החליטו: "בהתאסף האלופים מנהיגי הקהילה יצ"ו לפקח ולעיין בענייני הסעודות... מי שיתן לסכום שני זהובים הרשות לעשות סעודות ברית מילה על חמשה עשר אנשים, ומי שיתן לסכום ארבע זהובים יעשה ברית מילה על עשרים אנשים... ועל כל פנים בתוך כל עשרה אנשים יהיה עני אחד...".⁴⁸
- מניעת התנהגות ראוותנית של עשירים⁴⁹ כותב הפלא יועץ: "ובענין המלבושים ראוי לאדם להתנהג בדרך אמצעי לפי מה שהוא אדם ולפי המקום ואף אם חננו ה' עושר לא ילבש בגדי ריקמה חשובים מאד... משום שגורם שגם אחרים שאין ידם משגת יראו ממנו וירצו לעשות כמעשהו וסוף שלווים ואינם משלמים או גוזלים וחומסים... וראוי למנהיגי הקהילות ליתן לב ולגדר גדרים... ובכמה דוכתי בש"ס אשכחן שחייבו את העשירים להקל בכבודם כדי שלא לבייש את מי שאין לו...".⁵⁰

גם כיום על הפרנסים לפעול למען קירוב לבבות בין עשירים ובין עניים. הרב זילברשטיין פוסק: "נראה שיש מקום לתקן בבית הכנסת שכל המתפללים יתעטפו בטליתות רגילות שאינן מעוטרות אם הדבר גורם לבושה אצל עניים".⁵¹

נחלקו הדעות בשאלה אם יהיו עניים בימות המשיח. הספרי כותב: "אפס כי לא יהיה בך אביון' ולהלן הוא אומר 'כי לא יחדל אביון מקרב הארץ. בזמן שאתם עושים רצונו של מקום אביונים באחרים, וכשאין אתם עושים רצונו של מקום אביונים בכס".⁵² נראה מדבריו, שבימות המשיח לא יהיו עניים.

⁴⁵ איש ההלכה - גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 82. וראה שו"ע יו"ד ש"ד א.

⁴⁶ שמות רבה (וילנא) כא ד.

⁴⁷ ראה רש"י בבלי סוכה מז א ד"ה שיר.

⁴⁸ פנקס ועד ארבע ארצות רלה.

⁴⁹ הערת הרב נבנצל: "צ"ע בעירובין דרבי הקפיד שעשיר יתלבש לפי עשרו. אך לכאורה מסתבר ככתוב כאן".

⁵⁰ פלא יועץ ערך לבישה. וראה בהרחבה שם ערך תקון. וראה שו"ת חיים ביד נא שראוי לתקן תקנות בענין זה.

וראה התקנות בישראל ד פרק ששה עשר. וראה סעיף רכו הערה 67.

⁵¹ חשוקי חמד עבודה זרה עמ' רה.

⁵² ספרי על דברים טו ד. הספרי מובא ברש"י על אתר. נראה שהספרי סובר כהראב"ד, ראה סוף סעיף נב.

מדברי פוסקים אחדים משמע שיהיו עניים גם בימות המשיח. כותב הרמב"ם בפירוש המשניות: "וישארו בימיו החזק והחלש ביחס לזולתו, אלא שבאותם הימים תוקל על בני אדם פרנסתם מאד, עד שכשיעבוד האדם איזה עבודה מועטת שתהיה ישיג תועלת גדולה".⁵³ מסתבר שלדעתו גם בימות המשיח עלולים להיות עניים.⁵⁴ הרשב"א פוסק: "כתוב אחד אומר אפס כי לא יהיה בך אביון. וכתוב אחד אומר כי לא יחדל אביון מקרב הארץ... וע"י ברכות הכלל שארבה לך לא יהיה אביון מי שאין לו לפי שתתן לו ולא יהיה אביון עוד. אבל הכתוב השני מדבר מצד עצם האביון לומר לא יחדל אביון".⁵⁵ הריטב"א מחלק בין עני ובין אביון ומבאר: "... אפס כי לא יהיה בך אביון", שיהיה תאב לכל כלישנא דאביון, אבל ודאי יהיו שם עניים שיהיו צריכים".⁵⁶ החתם סופר מבאר: "ובזה נתקיימו ב' המקראות כי לא יחדל האביון מקרב הארץ דייקא שאנו רואים אביונים בארץ אבל אפס כי לא יהי בך אביון שאדם בעצמו לא יהי אביון כי יהי שמח בקב חרובין שלו ואנחנו רואים ומכירים בעניו ולא חדל אביון מקרב בארץ אבל הוא איננו מרגיש כלל כי לא יהי בך בעצמך אביון וק"ל".⁵⁷

*

חובת המדינה לטפח את האחווה שבין עשירים ובין עניים אינה נזכרת באמנות ובחוקות,⁵⁸ זולת חוקת פולין הקובעת שצריך להיות דיאלוג ושיתוף פעולה בין השותפים החברתיים.⁵⁹

⁵³ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק חלק, עמ' קלט. הכסף משנה על הרמב"ם מלכים יב ב סובר שהרמב"ם פוסק כשמואל, שגם בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג, ושמואל הלא לומד את שיטתו מהפסוק "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ", ראה בבלי ברכות לד ב. וראה לחם משנה על רמב"ם תשובה ח ז, החוכך לומר שהרמב"ם פוסק לא כשמואל, ואכמ"ל.

⁵⁴ וראה רמב"ם מלכים יב ה: "כל המעדנים מצויים כעפר". ונראה שכוונתו לומר שגם בימות המשיח מי שלא יעבוד לא יוכל להתפרנס, אולם העבודה תהא כרוכה רק בטרחה מועטת.

⁵⁵ שו"ת הרשב"א א תט. לפירוש העמק דבר דברים טו ד לכתחילה אין כל סתירה בין הפסוקים. כונת הפסוק הראשון היא שמי שמלוה לעניים ושומט לא יהיה אביון כתוצאה מהמצוה, אך יתכן שיהיו עניים מסיבות אחרות.

⁵⁶ חידושי הריטב"א מסכת שבת סג א.

⁵⁷ ראה חידושי חתם סופר שבת קנא ב.

⁵⁸ בימי קדם היו חוקים מעין אלה גם אצל רבות מאומות העולם אולם בפועל היה קשה מאד לאכוף את קיומם, ראה EB (2008), sumptuary law.

⁵⁹ ראה ICL חוקת פולין 20.

קצד. חכמים ועמי הארץ

מטבעו של עולם שחכמים מזלזלים בעמי הארץ.¹ "אמר רבי אלעזר: עם הארץ מותר לנוחרו ביום הכיפורים שחל להיות בשבת... היה רבי מאיר אומר: כל המשיא בתו לעם הארץ - כאילו כופתה ומניחה לפני ארי. מה ארי דורס ואוכל ואין לו בושת פנים - אף עם הארץ מכה ובוטל ואין לו בושת פנים..."² יתירה מזו. שמירה על הלכות מסוימות מאלצת את חכמים לשמור על ריחוק מסוים מחברת עמי הארץ.³

כמים הפנים לפנים. "תניא. רבי אלעזר אומר: אילמלא אנו צריכין להם למשא ומתן היו הורגין אותנו... גדולה שנאה ששונאים עמי הארץ לתלמיד חכם יותר משנאה ששונאין עובדי כוכבים את ישראל ונשותיהן יותר מהן".⁴

כדי למנוע מריבות ומחלוקות על חכמים לנהוג עם עמי הארץ בדרכים הבאות

כבוד הגמרא במסכת ברכות אומרת: "מרגלא בפומיהו דרבנן דיבנה אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי, כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתי, ושמה תאמר אני מרבה והוא ממעיט שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכון לבו לשמים".⁵ פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם... דברו בנחת עם כל הבריות... ומקדים שלום לכל האדם כדי שתהא רוחן נוחה הימנו".⁶ מנורת המאור כותב: "וכשיבואו אורחים לביתו של אדם ואפי' הם עמי הארץ יכניסם בסבר פנים יפות".⁷ כותב הראי"ה קוק: "... ראוי לכל אדם, אפילו הגדול בחכמה ובכבוד, שיחשוב כל אדם שהם בני מעלתו ושויים לו לענין לכבדם ולהבם באמת".⁸

המנעות מבזוי פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם... ודן את כל האדם לכל זכות, מספר בשבח חברו ולא בגנותו כלל...".⁹ כותב רבינו יונה: "... גם החכמים שפתיהם תשמורם מדבר גדולות להמון העם ואעי"פ שיודעין מעלת נפשם מיתר ההמון יסבלו דבריהם, וכי ישנו וידברו לפניהם שלא כשורת כבודם ומוראם לא יקצפו עליהם וישאו במשאת העם מפני התועלת שיהיו דברי תוכחתם נשמעים ושתהדר תורתם כי ברב עם הדרת מלך שישאו העם במשא עסקיהם שיוכלו להפנות ולהגות בתורתם יומם ולילה כמו שאז"ל יבקשו רחמים האשכולות על העלין שאלמלא העלין לא יתקיימו האשכולות".¹⁰ שנינו: "אל תהא בו לכל אדם", ומפרש המדרש שמואל: "כי

¹ על חסרונותיהם של עמי הארץ ראה סעיף קעה.

² בבלי פסחים מט ב.

³ ראה רמב"ם יסודי התורה ה יא; רמב"ם איסורי ביאה כא לב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב י א; רמב"ם טומאת צרעת טז י; תוס' בבלי כתובות סב ב ד"ה הוה צניע.

⁴ בבלי פסחים מט ב.

⁵ בבלי ברכות יז א. וראה חידו"א שם.

⁶ רמב"ם דעות ה ז.

⁷ מנורת המאור (אלנקואה) פרק הצדקה א עמ' 41.

⁸ עין איה ברכות א פרק שני נט. וראה סעיפים קנח קסה.

⁹ רמב"ם דעות ה ז. וראה סעיפים קעה קסו.

¹⁰ משלי עם פירוש רבינו יונה יד ד.

אפילו ריקנין שבך מלאים מצוות כרמון".¹¹ כותב התניא: "ישים אל לבו לקיים מאמר חז"ל והוי שפל רוח בפני כל האדם, והוי באמת לאמיתו בפני כל האדם ממש אפילו בפני קל שבקלים..."¹².

הגמרא במסכת נדרים אומרת: "מפני מה אין מצויין תלמידי חכמים לצאת תלמידי חכמים מבניהם... רב אשי אומר: משום דקרו לאינשי חמרי".¹³

ענה הגמרא במסכת חולין דורשת: "מה אומנותו של אדם בעולם הזה - ישים עצמו כאלם. יכול אף לדברי תורה - תלמוד לומר: 'צדק תדברון'. יכול יגיס דעתו - ת"ל 'מישרים תשפטו בני אדם',¹⁴ ומבאר הנצי"ב: "... דמי שממעט בדיבור והוגה בדברי תורה תמיד, מחשב בדעתו שכל בני אדם שאינם הולכים בזה הדרך, הרי הם כחמורים, ועל זה קאמר יכול יגיס דעתו ת"ל מישרים וכו' שגם המה צדיקים, אבל לא נוצרו להגות בתורה תמיד אלא לדרכם, ומי יודע אם הוא לפי דרכו אינו צדיק ממך, וכך בכל ענין יש לפשוט במישרים את הכל".¹⁵

מעורבות בדעת המדרש שמואל כותב בשם הרב שלמה הלוי: "אמר יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ... להיות החכם עניו ודעתו מעורב עם הבריות, לפי שמי שיגע בשניהם כאחד זוכה לשכח העון מן העולם, כי דבריו נשמעים..."¹⁶. כותב אם הבנים שמחה: "ועיקר הפירוד צומח על פי רוב, שאלו מחזיקים עצמם לחסידים ותלמידי חכמים ואת ההמון לפחותי ערך, ואינם רוצים להתחבר עמהם, וזה גורם מחלוקת ופירוד לבבות בישראל, ובין כך ובין כך השלום נפרע ושכינה מסתלקת מישראל".¹⁷

אחזה המדרש אומר: "כך הם ישראל: יש בהם, שיש בהם תורה ויש בהם מעשים טובים... יש בהם שיש בהם תורה ואין בהם מעשים טובים... יש בהם שיש בהם מעשים טובים ואין בהם תורה... יש בהם בני אדם שאין בהם לא תורה ולא מעשים טובים... אמר הקב"ה יוקשרו כולם אגודה אחת והן מכפרין אלו על אלו".¹⁸ על חכמים להתפלל בעבור עמי הארץ¹⁹ ולנהוג עמם באחזה.

ערבות²⁰ המדרש רבה אומר: "ועניי מרודים תביא ביתי אלו תלמידי חכמים שנכנסים לבתי עם הארץ ומרוים אותם מדברי תורה".²¹ אומר התנא דבי אליהו: "כי תראה

¹¹ מדרש שמואל אבות ד ג. מסכת אבות מיועדת בעיקר לחכמים, ראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה עמי טז.

¹² תניא, ליקוטי אמרים פרק ל.

¹³ בבלי נדרים פא א.

¹⁴ בבלי חולין פט א.

¹⁵ דרשות הנצי"ב דרוש א. וראה תוס' בבלי כתובות סב ב ד"ה הוה צניע: "והא דאמר דאלו עוברין אמר ר"ע כשהייתי עם הארץ הייתי אומר מי יתן לי תלמיד חכם ואנשכנו כחמור... איכא למימר התם לאו משום שהיה שונא תלמידי חכמים אלא משום שהיה סובר שמתגאין על עמי הארץ...". וראה סעיף קעה.

¹⁶ מדרש שמואל על אבות ב ב.

¹⁷ אם הבנים שמחה עמי שיט.

¹⁸ ויקר"ר ל יב.

¹⁹ ראה קובץ אגרות א קכג: "וכן להתפלל על צרת זולתו... ואף אם המצטער המוני הדיוט ובזוי". וראה שו"ת

אגרות משה או"ח ה נא א.

²⁰ ראה סעיף קעה.

²¹ ויקרא רבה לד יג.

ערום וכיסיתו, כאי זה צד, אם ראית אחד ממי שאין בו תורה, הכניסהו בביתך ולמדיהו קריית שמע ותפילה, ולמדיהו פסוק אחד או הלכה אחת.²² כותב התולדות יעקב יוסף: "... ותכלית בריאת האדם שיעשה מן חומר צורה, ויהיה אחדות אחד, ולא שיהיה דברים נפרדים. וכמו שזה התכלית באדם פרטי כך בכללות אומה ישראלית, שנקראו אנשי ההמוני העמי הארץ, לפי שעיקר עסקיהם בארציות החומר, ולכך הם החומר, משא"כ הצדיקים העוסקים בתורה ועבודת ה', הם הצורה. ועיקר התכלית שיעשו מחומר צורה...".²³ כותב החתם סופר: "שאיין רצון הקב"ה להיות פרוש דהיינו שילך במקום שאין אנשים למדבריות ויערים לבחון ולהשכיל את מעשה ה' כי נורא הוא כי לא תהו בראה לשבת יצרה' אלא רצון ה' יתברך להיות אוהב את הבריות ולחבר עמהם ללמדם בינה והשכל בתורת ה', ואם אמנם שממעט בזה להשלים עצמו אפילו הכי הוא רצון ה' להיות אוהב הבריות שעל ידי זה מקרבן לתורה בחיבור ובדביקות זו".²⁴

על עמי הארץ להכיר במעלות חכמים²⁵ ולדבוק בהם.²⁶ כותב הראי"ה קוק: "... שכל מה שיתאגד הציבור האנושי יותר אל אותם המקורות של החיים הרעננים והעדינים, משוקי טל החיים העליונים, בחירי העולם, ישרי לבב, הצדיקים והישרים, ככה יוסיפו אושר וגדולת חיים".²⁷

על הפרנסים לעשות למען קירוב לבבות בין כל חלקי הציבור.²⁸ כותב החתם סופר: "והמדרש מחלק כלל ישראל לארבעה כתות כנגד הדי' מינים שבלולב... והנה שיהא אחדות בין הכתות האלו קשה מאד להמנהיג להאחיד אותם שכל מה שישר בעיני הזה רע בעיני חבירו רק אם הוא ענוותן גדול וסבלן מאד ולזה היה הלל שהי' עניו מכל האדם הי' כורך פסח מצה ומרור שמרמוז על כתות אלו שהי' יכול לאחדם יחד. ושלמה המלך ע"ה אמר שלשה אלה, היינו פסח מצה ומרור שמרמוז על ג' כתות אלו, נפלאו ומכוסים ממני, וארבעה, היינו ארבע מינים שבלולב שמרמזים גם כן על כתות חלוקות במדותיהם ובמעשיהם כאלו, לא ידעתים האידך לחברם ולאחדם ולא יוגרע עבודת השי"ת על ידי זה".²⁹

כותב השרידי אש: "ר' ישראל מסלנט היה איפוא כמעט הראשון שעלה בידו לכנס סביבו 'לומדים' ואנשים מן ההמון ולעשותם קהל שומעים אחד. בזה קידם במידה מרובה את ההתקרבות שבין האריסטוקרטיה והשכבות הסוציאליות הנמוכות. התקרבות זו היתה בה מן התועלת לא רק להמון אלא גם ללומדים. הם ראו זה את זה בשעת התרוממות הנפש. הם הכירו כי המון זה... אינו גוש חסר צורה... אלא הוא עלול אף להתעלות למדרגת 'שומע ומבין' וכי תמורת התעלות זו שהוא זוכה בה גומל הוא באהבה".³⁰

²² תנא דבי אליהו רבה (איש שלום) פרשה כה ד"ה כי תראה ערום. וראה ביאור הגר"א שו"ע יו"ד רמה ס"ק ה.

²³ תולדות יעקב יוסף הקדמה עמ' יט.

²⁴ תורת משה פרשת קדושים ד"ה דבר.

²⁵ ראה סעיף רג.

²⁶ ראה סעיפים ריב רמוח.

²⁷ שמונה קבצים ג לד.

²⁸ ראה סעיף קצא הערה 13.

²⁹ תורת משה להגדה של פסח ד"ה פסח מצה ומרור.

³⁰ שו"ת שרידי אש ד עמ' רפח.

בעת הצורך על הפרנסים לקבל תקנות למניעת איבה בין תלמידי חכמים ובין עמי הארץ.³¹ זו מדת חכמים. אומרת הגמרא בדיון על תעניות גשמים: "חברים אין שאילת שלום ביניהן, עמי הארץ ששואלין – מחזירין להם בשפה רפה ובכבוד ראשי", ומבאר רש"י: "מחזיר לו משום איבה...".³² פוסק הרמב"ם: "מנהג פשוט הוא היום שאפילו כהן עם הארץ קודם לקרות לפני חכם גדול ישראל".³³ הצמח צדק פוסק: "... ועתה רוצים מקצת נכבדי העיר לעשות מנהג חדש שכל עניני צרכי צבור לא יהיה מהיום והלאה על ידי כל פורעי המס קטן וגדול שם הוא כאשר היה עד עתה אלא על ידי אותן שיש להן מעלה שנותנים מס הרבה. או שיש להם מעלה בתורה... ולאפוקי אותן שאינן בני תורה וגם נותנים מס מעט לא יהיו מן המנויים... יראה דלאו שפיר דמי למיעבד כך לדחות העניים הנותנים מעט... ומה שרוצים לדחות אותם מפני שהם אינן בני תורה הא נמי לאו שפיר דמי... אם ירחיקו את עם הארץ כל כך שלא לצרף אותם כלל אל הסכמת הקהל. ודאי שיהיה להם איבה ויבנו במה לעצמם ויהיו פורשים מן הצבור ומתוך כך ירבו מחלוקות בישראל ח"ו".³⁴

בשעה שהפרנסים מקבלים תקנות עליהם לשקול את השלכותיהן על היחסים שבין החכמים ועמי הארץ. מבאר החזו"א את איסור לפני עור: "ונראה דהא דהקילו חכמים בספק, אף על גב דספק מכשול ודאי אסור ליתן לפני עור והיה ראוי להחמיר בספיקות, משום דאם באנו להחמיר בספיקות נמי נעשה מכשול שנמנע חסד ודרכי חיים ושלו' מעצמנו ומהם והן רק עם הארץ, וחייבין אנחנו להחיותם ולהיטיב עמם, וכש"כ שלא להרבות שנאה ורחקות בינינו וביניהם".³⁵

על מורי הוראה לשקול היטב כל הוראה שעלולה לפגוע ביחסים שבין חכמים ועמי הארץ. השבות יעקב פוסק: "... מקרוב באו איזה רבנים שהנהיגו בקהלתם להכריז שכל בשר ההובא ממדינה כאלו אוכל בשר טריפה... אי שפיר עבדי... תשובה... בנדון זה לחשוד אותם שיכשילו לרבים להאכיל נבילות וטריפות שהוא חמור מאוד ודאי חיישינן לאיבה ואפי' באיסור קל מאוד ג"כ חיישינן לאיבה... וראוי לכל ישראל להיות כאיש אחד בענין אכילה ושתיה ולא להבדל כהבדל ישראל מהם כי אין לעשות אגודות אגודות".³⁶

לאור ירידת הדורות בקרב חכמים על הפרנסים לפעול באופן מיוחד למען קירוב לבבות בין חכמים ובין עמי הארץ.³⁷

³¹ ראה שו"ת מנחת יצחק ג. כ.

³² (מיוחס ל)רש"י בבלי תענית יד ב ד"ה ששאל בשלום.

³³ רמב"ם תפלה יב יח.

³⁴ שו"ת צמח צדק הקדמון ב. וראה שו"ת שבות יעקב א עד, שאינו חושש לכך.

³⁵ חזון איש שביעית יב ט.

³⁶ שו"ת שבות יעקב ב נח. המדובר שם בעם הארץ שאינו בור, ראה סעיף קעה. וראה שו"ת הרדב"ז ד רצו. הערת הרב נבנצל: "צ"ע דאדרבא חז"ל הבדילו ע"י תקנת דמאי וטהרות".

³⁷ ראה שו"ת יו"ד רנא ט: "היו לפנינו עניים הרבה, ואין בכיס לפרנס או לכסות או לפדות את כולם... אם היה ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ ממזר תלמיד חכם קודם", ומוסיף הרמ"א: "ואפילו חכם לכסות ועם הארץ להחיות...". הש"ך שם ס"ק טז מעיר על פסק הרמ"א: "בזמן הזה שאין תלמיד חכם אפילו לענין ליטרא דדהבא... כל שכן דאין לדחות פיקוח נפש מפניו". על עליית הדורות בקרב עמי הארץ ועל הצטמצמות הפערים שבין חכמים ובין עמי הארץ ראה סעיף קעה הערות 68 - 72.

קצה. שלום בין חכמים

רדיפת האמת¹ והמצוה ללמדה לאחרים ולהפרישם מאיסור² עלולות לגרום למריבה ולמחלוקת.³ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "ולכך כל חידוש דבר תורה אשר יוצא לעולם על ידי איזה חכם בהכרח יוצא גם כן ההפך וזה טעם 'פטר מים ראשית מדון' מים היינו תורה, מי שפוחת איזה שער ודבר הוא ראשית מדון ומחלוקת".⁴ כותב האגרות משה: "הרי בעניני התורה והמצוות שייך שיהי יותר חלוקי דעות מבכל עניני העולם הגשמי... אבל בעניני התורה והמצוות הוא דוקא על ידי האמונה הגדולה והרצון הגדול שיש לכל אחד ואחד מישאל לידע ולהבין האמת ולא רק בעצמו אלא שגם ילמד לאחרים ולהשפיע עליהם שגם הם ידעו האמת ולעשות כרצון השי"ת בתוה"ק הא כמעט אי אפשר שיהיו כולם בשיטה אחת ובדעה אחת... הא יש לחוש שיהי מחלוקת ביני התורה איך לקיימם ויהיו חבורות פרודות כל רב גדול ותלמידיו לבד...".⁵

כדי למנוע מריבה ומחלוקת יש לנהוג עם בר הפלוגתא על פי הכללים הבאים⁶

כבוד לזולת כותב הרמב"ם לתלמידו: "כללו של דבר רצוני ממך אם אתה תלמידו שתתנהג במדותי, והוא היותר מתאים לך, שתתחרף ולא תחרף, ואל תפקיר דבוריך. שים בהם לנגדך מורא שמים תחלה...".⁷ פוסק מהר"ם מינץ: "חייבים תלמידי חכמים לכבד זה את זה... וכל שכן וק"ו שאין לזלזל או לקנתר זה את זה... וכן היה פלוגתא דתנאי או אמוראי ובעלי תוספות והגאונים אשר היה פלוגתא ביניהם, הן ביני ממונות, או בגטין וקדושין, ושאר מילי, הן על דינים בלא מעשה, או על מעשה הבא לפניהם, ולא מצינו כת אחת שזילזל כת אחרת שכנגדו, או מילט לייט מאן דכנגדו פסק".⁸

אסור לבזות את בר הפלוגתא בטענה שהוא בדרגה תורנית נמוכה יותר,⁹ בטענה שהוא אינו פועל לשם שמים¹⁰ או בטענה שהוא מושפע מנימוקים שאינם ענייניים.¹¹

¹ ראה רש"י שיר השירים ו ט: "הרבה מחלוקות בבתי מדרשות, כלם לבם להבין תורה על מכונה ועל אמיתתה". וראה סעיף מח.
² ראה סמ"ק עם צביון העמודים קיא אות א: "אבל זה לכו"ע דהך דללמד לאחרים מצוה היא...". וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע ח באמ"ח כג. וראה סעיפים קעג ר.
³ על נזקי מחלוקת בין חכמים ראה סעיף קמב.
⁴ רסיסי לילה טז. וראה סעיף רטו.
⁵ שו"ת אגרות משה או"ח ד כה. וראה שם שמשו רבינו התקשה בשאלה כיצד ניתן למנוע פירוד ושאל האם תתכן גאולה שתהא בה אחוה ורעות.
⁶ ראה רמב"ם דעות ה ז. וראה בבלי ברכות סד א: "רב ספרא בטר דמסיים צלותיה אמר הכי יהי רצון... שתשים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה...". ומבאר עיון יעקב, עין יעקב שם: "לפי שרב ספרא היתה מדתו מדת אמת ביותר... ומדת שלום הוא מתנגדת למדת אמת... להכי התפלל על זה". וראה עלינו לשבח בראשית עמ' תקמו, והסברו צע"ג.
⁷ אגרות הרמב"ם קאפח עמ' קלב. וראה רמב"ם דעות ה יג.
⁸ שו"ת מהר"ם מינץ צט.
⁹ ראה שו"ת בנימין זאב רמח: "האם בשביל גדולתו לא ינהוג כבוד לכל בעלי תורה אפילו שאינם כ"כ גדולים בתורה כמוהו?".
¹⁰ ראה רש"י בבלי חולין ז א ד"ה (אין) מזחיחין.

לימוד זכות על הזולת שנינו: "... והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים... נושא בעול עם חבריו ומכריעו לכף זכות", ומבאר נפש החיים: "להראות פנים לסברתו, כמו שמצינו תרגומא רבא אליבא דאבבי וכדומה בש"ס, וחושב שמא הדין עם חבריו..."¹².

העמקה בדעת הזולת כותב נפש החיים: "הוזהרנו... לא לישא פני איש רק לאהוב האמת, אבל על כל זה יזהר נפשו מלדבר בגאווה וגודל לבב באשר מצא מקום לחלוק וידמה כי גדול הוא כרבו או כמחבר הספר אשר הוא משיג עליו וידע בלבבו כי כמה פעמים לא יבין דבריו וכוונתו ולכן יהיה אך בענוה יתירה..."¹³. כותב הנהר מצרים: "אם אותו החכם שנראה בעיניו הוראת רב העיר תמוהה ירצה למשקו"ט בינו ובין רב העיר בנחת ובשלוה לדעת טעמו של דבר הנה מה טוב כי אולי למיגדר מילתא עבד וכיוצא ובנחת ובהשקט ישאו זה עם זה ואם ישרו בעיניו ראיותיו וחזר בו מוטב ואם לא ישתוק... וכללא דמילתא שיהיה הדבר בצנעה ביניהם לא בפרהסיא..."¹⁴. כותב החזו"א: "עיקר עלי בתורה היא להבין דעת הניגוד תמיד, ואחר כך לשקול בפלס איזו דעה מכוונת טפי, ולכן יש לי הצדקה לבקש מאד מעכ"ת שליט"א להעמיק בדעה המנגדת"¹⁵. כותב הרב גולדברג: "אין לחלוק על הוראה של חכם כל זמן שלא שולחים לו לדעת דעתו וסברתו"¹⁶.

נכונות להודות בטעות אומרת הגמרא במסכת בבא מציעא: "לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה", ומבאר הענף יוסף על עין יעקב: "... אם הושחתה הנפש עד אשר יגלה פנים בתורה שלא כהלכה, מחמת לימוד מעוקש, אז אי אפשר לשוב כי במה ישים אל לבו חטאו בהיותו חושב כי לא חטא וכל דבריו דברי תורה המה..."¹⁷. כותב החתם סופר: "עד"ז אני מפרש 'לא תענה על ריב לנטות'. שלא יהי' כוונת המתווכחים בדין בין ריב לריב ובין דם לדם, לנטות דעת חברו לדעתו, כי מה לי ולו, אך יהי' הויכוח להעמיד סברתי ודעתי על פי שכלי, באופן מה שחברי טען נגדי אראה במחשבתי אם כנים דבריו אחזור בי ואם לא נראים לי דבריו אני עומד על דעתי..."¹⁸.

זו דרך הבורא. אומרת הגמרא: "עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: לא בשמים היא... אין אנו משגיחין בבת קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה 'אחרי רבים להטות'. - אשכחיה רבי נתן לאלהיו, אמר ליה: מאי עביד קודשא בריך הוא בההיא שעתא? - אמר ליה: קא חייך ואמר נצחוני בני, נצחוני בני"¹⁹.

¹¹ על עקרונות הפסיקה ראה סעיף ע.

¹² רוח חיים אבות ו.ו.

¹³ רוח חיים אבות א.ד. וראה שו"ת חיים ביד נח.

¹⁴ נהר מצרים ח"א הלכות כבוד רבו ח. וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל י באר מים חיים אות ז ובהערה. וראה פתיחה לשו"ת להורות נתן ב: "וענין זה נכלל באמרם ז"ל מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן, מפני שנחמין ועלובין היו... ונראה כוונת אמרם, דלא רק לרגל ענותנותם היתירה זכו שקבעו הלכה כמותם, אלא גם בגלל שהיו מקדימין דברי בית שמאי לדבריהם כלומר שטרם שפסקו הלכה שמו לב לעיין גם בדברי בית שמאי".

¹⁵ קובץ אגרות א.לג.

¹⁶ הרב זלמן נחמיה גולדברג, "בענין איסור מחלוקת", מוריה קסט – ע מנחם אב תשמ"ו עמ' סט.

¹⁷ ענף יוסף על עין יעקב בבא מציעא דף לא ב.

¹⁸ שו"ת חתם סופר חלק או"ח רח. וראה חידושי חתם סופר ביצה לח א ד"ה יהא רעוא.

¹⁹ בבלי בבא מציעא נט ב.

זו מדת חכמים. שנינו במסכת עדויות: "ולמה מזכירין דברי שמאי והלל לבטלן? ללמד לדורות הבאין, שלא יהא אדם עומד על דברו, שהרי אבות העולם לא עמדו על דבריהם".²⁰

סובלנות²¹ שנינו במסכת אבות: "ואל תאמר קבלו דעתי שהן רשאים ולא אתה", מפרש הרמב"ם: "ואמר, אם יחלקו עליך חבריך בסברא אל תחייבם לקבל את סברתך מפני שהברירה בידם לקבל דבריך ואין הברירה בידך לחייבם בדבריך".²² פוסק הרמב"ם: "אם רואה שדבריו מועילים ונשמעים אומר ואם לא שותק".²³ כתב הפלא יועץ: "ואף אם יראה בעיניו לפי תמו שהאמת אתו, וחביריו תועים מדרך השכל, לא יהא תוקע עצמו ברב עז ותעצומות להקים את דברו, ויותר טוב שישפיל עצמו ויהא מנצח כדי לבקש שלום וכדי להרבות שלום, ולזה יקרא נוצח אמיתי".²⁴

הוא הדין אם נדמה שבר הפלוגתא מכשיל את הציבור. כתב ספר חסידים: "וראה מה עשתה ענוה אפילו בדבר מצוה כמעשה דהלל הזקן... וראה שאפילו בדבר מצוה וידע שהלכה כמותו ולא רצה לעמוד בדבריו שלא להרבות מחלוקות בישראל. וכן ישב לפני שמאי כפוף לפיכך יצתה בת קול ואמרה הלכה כבית הלל. לכך ילמד אדם עצמו בענוה ולא ירבה מחלוקת".²⁵

יש לנהוג בסובלנות גם אם נדמה שבר הפלוגתא לוקה באמונתו. כתב הרמב"ן באגרתו לחכמי צרפת, בענין כתיב הרמב"ם: "כי ראינו שלא הסכמתם עם הרב הגדול בעקרי האמונות... ועתה רבותינו הגדולים... יחזור לבם על הראשונות וכל שכן על האחרונות וידוע תדעו באמת ובבירור כי לא ישמעו הקהלות לחרם וארור... בגזרתכם לגנוז ספרי הרב הגדול, לעזוב כל איש מאווי, והפורש מהם כפורש מחיו...".²⁶ כתב הנצי"ב: "והענין דנתבאר בשירת האזינו על הפסוק 'הצור תמים פעלו וגו' צדיק וישר הוא', דשבח ישר הוא נאמר להצדיק דין הקב"ה בחרבן בית שני שהיה דור עקש ופתלתל, ופירשנו שהיו צדיקים וחסידים ועמלי תורה אך לא היו ישרים בהליכות עולמים. על כן, מפני שנאת חנם שבלבם זה את זה חשדו את מי שראוי שנוהג שלא כדעתם ביראת ה' שהוא צדוקי ואפיקורס ובאו עי"ז ליד שפיכות דמים בדרך הפלגה ולכל הרעות שבעולם עד שחרב הבית... שהקב"ה ישר הוא ואינו סובל צדיקים כאלו אלא באופן שהולכי בדרך הישר גם בהליכות עולם... אע"ג שהוא לשם שמים, דזה גורם חורבן הבריאה".²⁷

מבאר הרב ש"ך: "... כי יעקב אבינו ויוסף הצדיק הבינו, שהמכירה נעשתה לפי מיטב הכרתם ושיפוטם שדנו כי דינו כרודף ומצוה למכרו כדי להנצל מרדיפתו. וכשנוהגים על פי ההלכה אין מקום לביקורת ואין מקום להתנצלות".²⁸ כתב החיד"א: "דבשלמא בשאל הגם שהיה בחיר ה'

²⁰ משנה עדויות א ד.

²¹ ראה סעיף ר"ז.

²² משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ד ת. וראה בית הבחירה סוטה מז ב: "משרבו זוחי הלב להשען על ביתם

רבו מחלוקת בישראל".

²³ רמב"ם דעות ה ז.

²⁴ פלא יועץ ערך נצוח.

²⁵ ספר חסידים (וויס.) סוף יא. וראה הערה 13.

²⁶ כתיב הרמב"ן א עמי שמח.

²⁷ העמק דבר הקדמה לספר בראשית. וראה מאמרי הראי"ה עמ' 55: "שאפילו מי שטועה ח"ו בדבר מעיקרי

התורה מחמת עיונו פטור מעונש, מפני שחושב שמה שעלה בעיונו הוא אמת, ואם כן אנוס הוה". וראה הרב

נפתלי בר אילן, "אפיקורס האומר מותר", אור המזרח קמט טבת תשנ"ג עמ' 168 – 172.

²⁸ הגדה של פסח, אבי עזרי עמי שיט.

– מ"מ נמצא בו שהרג לכהנים אשר בנוב על לא חמס בכפיהם ועבר על דברי נביא, אבל איש בשת איש צדיק כי לא נמצא בו חטא כלל. דמה שמלך תחת אביו אין לו בזה חטא כלל דאבנר ודעמיה דרשו 'ומלכים מחלציך יצאו' וישראל המליכוהו, אם כן לא יש לו חטא כלל והוא איש צדיק".²⁹

אהבה ואחוה לזולת כותב הרמב"ן באגרתו לחכמי צרפת: "ויהא מקבל בשמחה את כל האדם למען תהיה מחלוקתו עם חכמי עירו כמחלקת בית שמאי ובית הלל הנוהגים אהבה וריעות זה בזה, לקיים מה שנאמר: 'האמת והשלום אהבו'".³⁰ כותב המהר"ל: "וראוי מי שירצה לדון בדין האמת שלא יהיה מכעיס לבעל מחלוקתו שונא לו, אך ראוי שיהיה מודה לו חומל עליו ומדבר עמו בנחת".³¹ כותב היערות דבש: "אי המחולקים ובעלי ריבות – זולת הדבר שחלקו בו מנגדים זה לזה – הם אוהבים גמורים בלב ונפש, זהו אות שמחלוקתם לשם שמים, אבל אם (הם) אויבים ונוטרים שנאה זה לזה על ידי מחלוקת, זהו שלא לשם שמים...".³²

חכמים הנזהרים מפני מריבה ומחלוקת זוכים לסיעתא דשמיא. כותב האגרות משה: "השי"ת יהיה עם כל המתעסקים בתורה שרצו לדעת האמת ולא איכפת כל צד בנצוח אלא בידיעת האמת".³³

לומדי תורה שאינם נוהגים כבוד זה בזה נענשים בידי שמים. אומרת הגמרא: "אמרו: שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לרבי עקיבא, מגבת עד אנטיפרס, וכולן מתו בפרק אחד מפני שלא נהגו כבוד זה לזה".³⁴

וסוף האמת לנצח. כותב הרמב"ם על המתנגדים לספריו: "וכל מי שתיארתי לך על מי שלא יקבלוהו כראוי לו, אין זה אלא בדורי, אבל בדורות הבאים כאשר תסתלק הקנאה ותאזת השררה יסתפקו כל בני ישראל בו לבד, ויוזנח כל שזולתו בלי ספק...".³⁵ כותב הרלב"ג: "עצת ה' היא תקום עד שכל מה שיעשהו האדם לחלוק עליה יהיה כלי להגעתה".³⁶ שנינו: "כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים", ומבאר המאירי: "שאם השני משיב וחולק שלא בדרך קנטור ונצוח אלא להודעת האמת סופו שיתקיימו דבריו, כי האמת יעשה דרכו...".³⁷ כותב הראי"ה קוק: "כי לפעמים לא יתקבלו דברי חכם בדורו, ואין בני דורו מכירים ערכו

²⁹ חומת אנך שמואל ב ד. על דרשת אבנר ראה בר"ר פב ד.

³⁰ כתבי רמב"ן א עמי שנא.

³¹ באר הגולה באר השביעי עמ' קנ. וראה חידו"א יבמות יד א ד"ה לא נמנעו: "הגם שאי אפשר שיהיו שני הדעות אמת לאמתו מ"מ מצד השלום והאהבה שהיה ביניהם כולם אמת".

³² יערות דבש ב דרוש ח.

³³ שו"ת אגרות משה או"ח ד כה.

³⁴ אה בבלי יבמות סב ב.

³⁵ אגרות הרמב"ם קאפח עמ' קכו. וראה משנה עדויות א ה: "ולמה מזכירים דברי היחיד בין המרובים הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובים, שאם יראה בית דין את דברי היחיד ויסמוך עליו". וראה תויו"ט שם וכן שם משנה ו. וראה בבלי ברכות סד א: "אמר רבי אבין הלוי: כל הדוחק את השעה - שעה דוחקתו, וכל הנדחה מפני השעה - שעה נדחת מפניו". על השיטה המובאת באחרונים שלעתיד לבא הלכה כב"ש ראה סעיף עד.

³⁶ רלב"ג סוף שמואל א התועלת העשרים ותשעה.

³⁷ בית הבחירה על אבות ה יט.

ואינם מעמיקים בדבריו על כך, על כן אינו מועיל להשלמתם לפי רוממות ערכו, ובדורות הבאים כשסרה הקנאה וההרגל המעור עינים, אז מזדקקים דבריו ומתבררים, וילכו רבים לאורו.³⁸ עם זאת, לכל חכם זכותו להורות על פי הבנתו ולהביע את דעתו ללא מורא.³⁹ עליו אף לצאת בעת הצורך, בדרך שאינה גורמת למריבה ולמחלוקת, כנגד חכם שטועה,⁴⁰ ובעיקר כנגד אלו המתחזים כחכמים והמתעים את הציבור.⁴¹ כותב הרב שכטר מפי הרב סולובייצ'יק: "שנאת מחלוקת אין פירושה שצריך לוותר על עקרונות".⁴² היו חכמים שיצאו במריבה ובמחלוקת כנגד אלו שלדעתם היו עשויים לגרום לנזקים גדולים, ונראה שהם פעלו בענין זה על פי גדרי הוראת שעה.⁴³

אין הוראה לפרנסים בנדון דידן אך עליהם לעשות למען קירוב לבבות באופן כללי ובכלל זה בין החכמים.⁴⁴ עליהם אף להגיב בחריפות כלפי בעלי מחלוקת, גם אם הם חכמים. פוסק התשב"ץ: "אם החכם הוא בעל מחלוקת אינו ראוי לכבוד כלל".⁴⁵

בדורות האחרונים התרבו מאד מחלוקות שאינן לשם שמים.⁴⁶ כותב הנודע ביהודה: "ואין לך גרוע מהמחלוקת ובזמננו לא שכיח מחלוקת לשם שמים והשטן מרקד ונא מאוד שיעשה שלום".⁴⁷ כותב תלמידו: "כבר כתבתי במקום אחר שאין בכמה דורות בעו"ה מחלוקות כלה [שכולן?] לשם שמים".⁴⁸ כותב המשך חכמה: "דמי לא ידע כי הת"ח שונאים זל"ז, ויש מתכבד בקלונו של חבירו ה' ישמרנו מכל אלה".⁴⁹ כותב הרב מיכל לפקוביץ: "דורנו לקוי מאד בחולי היודאות, שכל אחד הולך בוודאות שהצדק עמו, ולא יעלה כלל על דעתו כי אולי טועה הוא ושוגה בענין... וזהו חורבן הדור".⁵⁰

לפיכך נדרשים תלמידי חכמים לכבד את דעות זולתם. כותב הראי"ה קוק: "... ואפילו אם יהיבנא להו טעותייהו, שהדעה שהדר"ג ס"ל כוותה היתה דעה שהיא ח"ו נגד אמתתה של תורה, היאך יש להם רשות לדבר עליו עתק?⁵¹ כותב ר' חיים עוזר: "... כי איך שתהיינה ההשקפות

³⁸ עין איה ברכות א פרק שני נג. וראה שמונה קבצים ו קד.

³⁹ ראה סעיף מח.

⁴⁰ ראה סעיף קמב הערות 28 – 30.

⁴¹ ראה בבלי ברכות סג ב: "קסברי כי היכי דלא נגררו בתריה". וראה חידו"א שם ד"ה מפני שאתה מעבר שנים; שו"ת משאת בנימין עז. וראה סעיף קמב.

⁴² מפני הרב עמ' קצ. וראה עלינו לשבח בראשית עמ' תמ: "... גם כאשר לפעמים צריך לעשות מחלוקת, יש לנהוג בטכסיסים, כדי לא לגרום לחילול השם וחילול כבוד התורה...".

⁴³ ראה סעיפים עט פא.

⁴⁴ ראה סעיף קצא הערה 13.

⁴⁵ תשב"ץ א קמו.

⁴⁶ ראה סעיף מז.

⁴⁷ שו"ת נודע ביהודה קמא יו"ד א.

⁴⁸ שו"ת תשובה מאהבה א.

⁴⁹ משך חכמה ויקרא יט לב.

⁵⁰ בינת המדות עמ' 20. וראה אז נדברו, חלק יד בהקדמה.

⁵¹ מאמרי הראיה א עמ' 55.

השונות שכל אחד יגן על דעתו, אבל דברי חכמים בנחת נשמעים, ולא זו הדרך לצאת ולחרף גדולי ישראל, שאין זה דרכי התורה אשר דרכיה דרכי נעם.⁵² כותב ספר הליכות שלמה: "כשביקש רבנו לתקן ולשנות כמה דברים בלוח ארץ ישראל לפי שאין נהוגים כן כהיום... לא העיר על מה שנדפס בלוח שבשכונות ירושלים המרוחקות מן החומה יש לקרות המגלה ב"ד בברכה, ולשאלת התלמידים השיב, דבר זה כתב הגרימ"ט ז"ל שהוא דעתו, וכך היא דרכה של תורה שכל חכם רשאי לפרסם שיטתו, אף על פי שלא נתקבלו דבריו כלל...".⁵³

על חכמים להמנע מכל נסיון לכוף את דעתם על חבריהם. כותב הרב יוסף בער סולובייצ'יק: "באותו מעמד אמרתי, שאי אפשר לי להצטרף לשום תנועה, אף אם מלאה היא חכמים וסופרים כרימון, אם היא מנסה ל'העמיד' את הדת על תלה על ידי ידוי אבנים והפצת כתבי פלסתר... אחד הנימוקים שהניעוני להספח אל המזרחי - הפועל המזרחי הוא הנהגת תנועה זו בנימוס ובדרך ארץ כלפי יריביהם הפוליטיים".⁵⁴

גם כיום על חכמים למחות כאשר חבריהם טועים. כותב הראי"ה קוק: "לאשר בקש ממני כת"ר להודיע את דעתי בדבר הפרצה שנתהוותה בעוה"ר אצל אחדים לחלוב את הפרות בש"ק ויש שמצאנו להם היתירים דחויים שאין להם יסוד בהלכה... ואף על פי שאלה שנסו לגלות דעתם בענייני ההיתרים הללו הם תלמידי חכמים גדולים, שהנני מכבדם ומוקירם, אבל חלילה לעבור בשתיקה על דברים שהם מביאים תקלה, והפקרות בקדושת שמירת שבת קודש".⁵⁵

בימות המשיח יתמעטו מאד המחלוקות: כותב הרמב"ם: "כי בידיעת האמת מסתלקת האיבה והשנאה, ויבטלו נזקי בני אדם זה לזה, וכבר הבטיח בכך ואמר: 'וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבה וגו'... ואחר כך נתן סיבה לכך ואמר כי סיבת סילוק אלה השנאות וההתקוטטויות וההשתלטויות היא ידעת בני אדם את אמיתת האלוק, ואמר: 'לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים ליום מכסים'".⁵⁶ שנינו בסוף מסכת עדויות: "אמר רבי יהושע מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו... הלכה למשה מסיני שאין אליהו בא... אלא לרחק המקורבין בזרוע... רבי שמעון אומר: 'להשוות המחלוקות...'", ומבאר הראב"ד את דברי רבי שמעון: "להשוות את המחלוקת שיש בין החכמים בדברי תורה".⁵⁷

⁵² אגרות ר' חיים עוזר ג ריט. שו"ת יביע אומר ד או"ח א: "אולם לעומת זאת הוזהרנו מפי ספרים ומפי סופרים לישא וליתן באמונה ובענוה, ולכלכל דברינו במשפט, ולא בלשון מדברת גדולות ח"ו".

⁵³ הליכות שלמה ב מועדים פרק עשרים ארחות הלכה 30. וראה התורה המשמחת עמ' 309, ששאלו את הרש"ז אויערבאך מה דעתו על מפקד תושבים והוא הראה את תשובתו של הרב הרצוג המתיר את הדבר, ונזף בחומרא במי שחשד ברב הרצוג שהוא הורה להתר רק משום תפקידו הממלכתי.

⁵⁴ בעיות אקטואליות לאור ההלכה עמ' קכג.

⁵⁵ שו"ת אורח משפט סד. וראה חזון איש או"ח קלח ד: "ומה שכתב בספר עיתים לבינה דשמואל לקח שיטה ישנה של התוכנים... הם מהכזבים שהיצר מחבבן וכעין יצרא דעבודה זרה ואם כי המחבר היה יר"א אבל שגג וחשב שמותר לומר כן ועבד את המינות בשוגג". הספר עיתים לבינה יצא לאור בורשא תרפ"ז. וראה מכתב מאלהו ח"ד הערת עורך בעמ' 355.

⁵⁶ מו"נ ג יא. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה עמ' יא: "שני אנשים שהם שווים בהבנה ובעיון ובידיעת הכללים שלמדים מהם לא תהיה ביניהם מחלוקת במה שלומדים באחת המדות בשום פנים, ואם תהיה תהיה מועטת...". וראה העמק דבר ויקרא יט יד.

⁵⁷ פירוש הראב"ד, בבלי מסכת עדויות שם.